

Assessing Urban Façades and Townscape Based on Islamic Jurisprudential Principles

Case Study: Eram Street in the Vicinity of the Shrine of Hazrat Masoumeh (S) Qom

Hamed Hayati¹

Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Engineering, University of Qom, Qom, Iran.

Aref Abbasi

M.Sc. Student, Department of Architecture, Faculty of Engineering, University of Qom, Qom, Iran

Introduction

The visual character of contemporary Iranian cities has increasingly been affected by visual fragmentation, environmental disturbances, and a weakening relationship with historically rooted cultural and religious values. In this context, regulating urban façades presents a persistent challenge, particularly where individual property rights intersect with collective interests, public rights, and the visual quality of urban space. While contemporary urban design regulations provide aesthetic and technical criteria for façade control, Islamic jurisprudence (*Fiqh*) offers an important yet underutilized normative framework for interpreting the relationship between individual actions and collective spatial rights.

Despite the potential relevance of jurisprudential principles to the regulation of the built environment, their application to contemporary urban design has remained largely conceptual. A significant gap therefore exists between abstract jurisprudential principles and operational criteria capable of informing the evaluation and management of urban space. This study seeks to address this gap by translating selected principles of Shi'a jurisprudence into physical and spatial indicators applicable to urban façade assessment.

The research focuses on Eram Street in Qom, an important historical and pilgrimage-oriented urban axis located in the vicinity of the Shrine of Hazrat Masoumeh (PBUH). The principal research question is: To what extent do the existing façades along Eram Street conform to physical and spatial criteria derived from selected principles of Shi'a jurisprudence? More broadly, the study explores how Islamic jurisprudential principles can contribute to resolving contemporary conflicts between private architectural interventions and collective rights to a safe, coherent, and contextually appropriate urban landscape.

Materials and Methods

This applied study adopts a qualitative, descriptive-analytical, and evaluative methodology, combining jurisprudential content analysis with empirical field assessment. The research was conducted in three stages.

First, relevant principles were identified through the review and content analysis of Shi'a jurisprudential sources. Particular attention was given to the principles of *La Darar wa La Dirar* (prohibition of harm), *Taslit* (legitimate authority over property), *Tasbib* (liability arising from

1. Corresponding author, +989189898190 hamedhayaty@yahoo.com <https://orcid.org/0000-0002-6249-0549>

indirect causation), and *Itlaf* (liability for destruction or damage). These abstract principles were subsequently interpreted in relation to the physical and spatial consequences of architectural interventions and translated into observable indicators concerning safety, prevention of harm, protection of public and private rights, and responsibility for the consequences of construction and design decisions.

Based on this process, a two-layer analytical framework was developed. The first layer consists of “indicator-generating principles,” through which jurisprudential concepts are translated into assessable physical criteria. The second comprises “regulatory principles” including concepts such as *Nafy al-Sabil* and *Maslahah*, which guide the interpretation and prioritization of collective interests, public welfare, authenticity, and visual identity where conflicts arise between individual and collective rights.

In the empirical stage, Eram Street was examined through systematic field observation and photographic documentation. The selected façades were assessed using a structured observation checklist derived from the identified jurisprudential indicators. The findings were subsequently organized within a compliance matrix to evaluate the degree of correspondence between the physical characteristics of façades and the criteria derived from jurisprudential principles.

Results and Discussion

The findings demonstrate that selected jurisprudential principles can be meaningfully translated into criteria for evaluating urban façades and their relationship with the surrounding public realm. They also indicate that these principles should not be interpreted independently; rather, they operate within a relational framework that balances individual rights with collective interests.

The assessment of Eram Street reveals several inconsistencies between private façade interventions and the broader requirements of the urban environment. In a number of cases, individual design decisions have been implemented without sufficient consideration of their cumulative effects on public space, adjacent properties, pedestrian movement, visual coherence, and environmental comfort. These conditions demonstrate the limitations of approaches that treat façades primarily as isolated architectural objects rather than as components of a shared urban landscape.

The principle of *Taslit*, when understood as the owner’s authority over private property, cannot constitute an independent basis for façade regulation. Its application requires qualification through principles concerned with preventing harm and recognizing responsibility for the consequences of individual actions. In this respect, *La Darar*, *Tasbib*, and *Itlaf* provide complementary perspectives through which both direct and indirect impacts on neighboring properties and public space can be evaluated.

The results further suggest that physical characteristics such as inappropriate material selection, excessive reflectivity, inadequate construction details, obstruction of public movement, and visual incompatibility with the surrounding context may be interpreted not merely as aesthetic deficiencies but as issues involving harm, responsibility, and the protection of public rights. Conversely, some older and contextually responsive buildings along the axis demonstrate characteristics more compatible with principles of environmental moderation, privacy, and contextual continuity.

Overall, the findings indicate that current challenges affecting the visual quality of the study area cannot be adequately addressed through conventional aesthetic regulations alone. They point instead to the need for an integrated evaluative framework that connects physical design decisions with broader ethical and legal considerations concerning harm, responsibility, public rights, and collective welfare. The proposed compliance matrix provides a mechanism for establishing such a relationship and for incorporating jurisprudential reasoning into the assessment of contemporary urban façades.

Conclusion

This study demonstrates the potential of Shi'a jurisprudential principles to contribute to an alternative and complementary framework for the assessment and regulation of contemporary urban façades. Rather than treating *Fiqh* merely as a body of abstract moral prescriptions, the research shows that selected jurisprudential principles can be operationalized as criteria for evaluating the physical consequences of architectural interventions within a shared urban environment.

The case of Eram Street indicates that conflicts between private façade development and collective urban interests remain insufficiently addressed when regulatory processes lack an integrated framework for evaluating public rights, potential harm, and the wider consequences of individual design decisions. The proposed jurisprudential compliance matrix offers a preliminary tool for bridging this gap by linking abstract legal principles with observable spatial and physical indicators.

Accordingly, the study recommends moving beyond purely aesthetic approaches to façade control towards a more comprehensive legal-spatial framework. The establishment of a specialized advisory body on “Fiqh and Urban Landscape” within relevant municipal institutions could facilitate the interpretation of jurisprudential principles in relation to contemporary urban challenges. Such an approach would enable façade design to be evaluated not only in terms of visual appearance but also with regard to safety, responsibility, public rights, contextual coherence, and the collective quality of urban space.

ارزیابی نما و سیمای شهری براساس قواعد فقهی

مطالعه موردی: خیابان ارم، محدوده حرم حضرت معصومه (س) در شهر قم

حامد حیاتی^۱

استادیار، گروه معماری، دانشکده فنی و مهندسی، دانشگاه قم، قم، ایران.

عارف عباسی

دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه معماری، دانشکده فنی و مهندسی، دانشگاه قم، قم، ایران.

چکیده

فقه اسلامی به مثابه علمی نظام مند، چارچوبی کارآمد برای تدوین سنجه‌های هدایت و ساماندهی فضای شهری فراهم می‌آورد. بحران کنونی در سیمای شهری معاصر و دوری از الگوهای اصیل، ضرورت ارزیابی انطباق کالبدی نماها با مبانی فقهی را دوجندان کرده است. این پژوهش کیفی با روش توصیفی - تحلیلی و برپایه مطالعات کتابخانه‌ای، تحلیل محتوای فقهی و مشاهدات میدانی، در پی پاسخ به این پرسش است که نماهای موجود در خیابان ارم، تا چه میزان با شاخص‌های کالبدی مستخرج از قواعد فقهی شیعه انطباق دارند؟ یافته‌ها نشان می‌دهد با تبدیل مفاهیم انتزاعی به سنجه‌های کالبدی، می‌توان مدل تحلیلی دو لایه‌ای تدوین کرد: نخست، «قواعد شاخص‌ساز» (نظیر لاضرر، تسلیط، تسبیب و اتلاف) جهت ارزیابی ایمنی، حریم و بهره‌وری منابع؛ و دوم، «قواعد تنظیم‌گر» (نظیر نفی سبیل و مصلحت) برای هدایت اصالت و هویت بصری. نتایج ارزیابی محور ارم حاکی از آن است که فقدان «ماتریس انطباق فقهی» در فرایندهای نظارتی، منجر به تعارضاتی جدی نظیر سد معبر، تضییع حق الناس، آشفته‌گی بصری و آلودگی نوری شده است. در نهایت، تشکیل کمیته تخصصی «فقه و منظر شهری» در شهرداری قم، اولویت‌بخشی به حقوق عمومی زائران (قاعده اهم و مهم) و الزام به بهره‌گیری از الگوی مصالح بومی جهت مقابله با سلطه معماری بیگانه (قاعده نفی سبیل) پیشنهاد می‌گردد.

واژگان کلیدی: سیمای شهری، نما، فقه شیعه، شهر اسلامی، حرم حضرت معصومه (س)، قم

مقدمه

نقشه علمی مطالعات زیبایی‌شناسی در معماری و شهرسازی ایران نشان می‌دهد این حوزه از نظر کمی و موضوعی رشد کرده، اما همچنان در تبیین معیارهای زیبایی‌شناختی مبتنی بر ارزش‌های بومی و اسلامی با خلأ روش‌شناختی مواجه است (Hosseininasab et al., 2025). در همین راستا، تحولات سیمای شهری در سده اخیر، به‌ویژه در نماهای شهری، با گسستی تدریجی از ارزش‌های بومی و پذیرش الگوهای وارداتی و التقاطی همراه بوده و به بحران هویت و افت کیفیت میراثی انجامیده است (Khatami & Boujari, 2022). این امر، ضرورت بازخوانی الگوهای کالبدی را براساس مبانی ارزشی و بومی نظیر قواعد فقه اسلامی دوجندان کرده و بازخوانی الگوهای کالبدی را برپایه مبانی فقه اسلامی ضروری می‌سازد. در شهرهای مذهبی به‌ویژه قم، منظر شهری بازتاب هویت دینی و فرهنگی جامعه است و طراحی آن باید در کنار پاسخ‌گویی به نیازهای عملکردی و زیبایی‌شناختی، اصول فقهی، اخلاقی و معنوی اسلام را نیز متجلی کند (مولائی و اکبری ریابی، ۱۴۰۲؛ مولائی و خانی، ۱۴۰۱). با این حال، سیمای کنونی این شهرها نشان‌دهنده اغتشاش بصری، تنوع بی‌ضابطه مصالح، غلبه الگوهای تقلیدی و ضعف در رعایت سلسله‌مراتب فضایی است (ولی‌زاده اوغانی و همایون، ۱۴۰۰). در چنین شرایطی، قواعد

فقهی‌ای مانند لاضرر، تسلیط، تسبیب، نفی‌سبیل، ولایت حاکم، تعظیم شعائر و حرمت تجمل‌ظرفیت آن را دارند که به‌عنوان مبانی هنجاری در تنظیم حقوق شهروندی، هدایت طراحی و ساماندهی فرم‌های شهری عمل کنند (حکیم بسیم، ۱۳۸۱؛ مولائی و خانی، ۱۴۰۱). این قواعد همچنین در تنظیم رابطه انسان با خود، خدا، دیگران و طبیعت نقش هویت‌ساز دارند و بی‌توجهی به آن‌ها می‌تواند به تعارضات اجتماعی و افت کیفیت زندگی شهری بینجامد (حیاتی و مولائی، ۱۴۰۲). شهر قم به‌عنوان یکی از کانون‌های جهانی تشیع و با توجه به تأکید پژوهش‌های شهری بر ضرورت تدوین الگوی معماری اسلامی - ایرانی، نیازمند بازنگری جدی در سیاست‌های نماسازی است. براین اساس، خیابان ارم در مجاورت حرم حضرت معصومه (س)، به‌دلیل تراکم تعاملات اجتماعی، نقش نمادین در بازنمایی هویت شیعی و وجود نماهای معاصر که تعارضات فقهی و کالبدی را آشکار می‌سازند، به‌عنوان مطالعه موردی انتخاب شد. ازاین‌رو، پژوهش حاضر با هدف استخراج شاخص‌های کالبدی برگرفته از قواعد فقهی شیعه و ارزیابی میدانی نماهای خیابان ارم، به این پرسش اصلی پاسخ می‌دهد: نماهای موجود در خیابان ارم تا چه میزان با شاخص‌های کالبدی مستخرج از قواعد فقهی شیعه انطباق دارند؟ (تصویر ۱).

تصویر ۱. محدوده خیابان ارم، معبر اصلی با خط چین آبی مشخص شده است. (مأخذ: نگارندگان)

پیشینه پژوهش

در سال‌های اخیر، خوانش منظر و کالبد شهری از منظر فقه شیعه به تدریج وارد ادبیات علمی معماری و شهرسازی ایران شده است. این مطالعات را می‌توان در قالب دو جریان اصلی دسته‌بندی کرد: نخست، جریان نظری - فقهی که بر تبیین حقوقی اصول حاکم بر فضا تمرکز دارد؛ در این راستا، تأثیر قوانین فقهی بر معماری از منظر قانون مدنی (علی‌آبادی و طغرل‌الجردی، ۱۳۸۹)، اصول تحقق شهر امن (قلندریان گل‌ختمی و حقیقت‌بین، ۱۳۹۵)، احکام فقهی محیط زیست (کرمی، ۱۳۹۶)، تحلیل فقهی پیاده‌راه‌ها (رئسی، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶)، مبانی آزادسازی فضاهای شهری (عندلیب، ۱۳۹۷) و سازماندهی محله‌ها و مسکن تاریخی (عزیزی بندرآبادی و کریمیان، ۱۳۹۷) بررسی شده است. همچنین مولائی و اکبری ریابی (۱۴۰۲) اثبات کرده‌اند که اغتشاشات بصری و مصالح غیربومی به دلیل تضعیف حقوق بصری شهروندان، در تعارض

مستقیم با فقه اسلامی هستند. دوم، جریان کاربردی-فقهی که به دنبال عملیاتی کردن قواعد در طراحی شهری است؛ چنان‌که کارآمدی قواعدی نظیر تسلیط و تسبیب در تنظیم حقوق شهروندی و ساماندهی نماها (مولائی و خانی، ۱۴۰۱) و نقش مؤلفه‌های معناشناختی در سیاست‌گذاری توسعه پایدار (نصر و همکاران، ۱۴۰۱) نشان داده شده است. باین حال، این دو جریان اغلب در سطح تحلیل مفهومی باقی مانده و به ابزارهای سنجش کالبدی مجهز نشده‌اند. در کنار این رویکردها، روش‌های ساختاریافته ارزیابی کیفیت بصری جداره‌ها نیز توسعه یافته؛ از جمله سنجش نقش تناسب هندسی و ریتم بازشوها در کاهش آشفتگی جداره‌ها (اسمعیلی و همکاران، ۱۳۹۹) و اهمیت زیبایی‌شناسی رنگ در ارتقای کیفیت ادراکی نماها (صلاحی و مضطرزاده، ۱۴۰۱). افزون‌براین، نقشه علمی مطالعات زیبایی‌شناسی در ایران مؤید تمرکز غالب پژوهش‌ها بر جنبه‌های ادراکی

و روان‌شناختی، و مغفول ماندن رویکردهای هنجاری و فقهی - حقوقی ضامن تحقق عینی این اصول در قوانین شهری است (Hosseininasab et al., 2025). پژوهش حاضر با تمرکز بر محور ارم قم، با سه ویژگی متمایز خود را از پیشینه‌ها مجزا می‌سازد: نخست، ارزیابی میدانی منظر شهری در مجاورت مستقیم حرم مطهر حضرت معصومه (س) با تمرکز بر جزئیات کالبدی؛ دوم، تطبیق عملیاتی و هم‌زمان نماها با قواعد فقهی در سه لایه فرم، مصالح و هویت بصری؛ و سوم، ارائه چارچوب پیشنهادی کنترل نما در بافت‌های مذهبی با قابلیت انطباق با اسناد بالادستی.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از منظر معرفت‌شناختی در پارادایم تفسیری قرار دارد و از حیث جهت‌گیری، مطالعه‌ای بنیادی - کاربردی با رویکرد تطبیقی

است که به‌روش کیفی و با شیوه توصیفی - تحلیلی هدایت می‌شود. فرآیند تحقیق در دو فاز متوالی طراحی شده است: فاز نخست بر مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی تمرکز دارد و با بررسی اسناد تفسیری، متون فقهی و مبانی نظری پیشین به‌روش سندخوانی و فیش‌برداری، قواعد فقهی مرتبط با سیما و نمای شهری استخراج شدند. داده‌های این بخش با روش تحلیل محتوای کیفی و استدلال منطقی پردازش گردید تا امکان ترجمه مفاهیم فقهی به دلالت‌های فضایی و کالبدی فراهم شود. فاز دوم به ارزیابی عینی قواعد استخراج‌شده در میدان پژوهش اختصاص دارد. محدوده مورد مطالعه، محور خیابان ارم قم به طول تقریبی ۱/۱ کیلومتر در پیرامون بافت شهری مجاور حرم مطهر حضرت معصومه (س) است (تصویر ۲).

تصویر ۲. پراکنش کاربری‌ها و گونه‌های غالب نما در خیابان ارم؛ تنوع مصالح و ناهمگونی بصری در بدنه محور. (مأخذ: نگارندگان، برپایه برداشت میدانی)

دارای دلالت‌های کالبدی مستقیم و قابل سنجش عینی شامل «لاضرر»، «تسلیط»، «حریم و محرمیت»، «اتلاف» و «تسبیب»؛ و دسته دوم، قواعد تنظیم‌گر و هدایت‌کننده جهت تفسیر تعارض‌ها و تدوین سیاست‌های طراحی شامل «نفی سبیل»، «اهم و مهم» و «مصلحت» که به‌عنوان چارچوب تفسیری تصمیمات به کار رفته‌اند. واحد تحلیل، بدنه‌های شهری (نماهای مسکونی و تجاری خیابان ارم)، واحد مشاهده، فریم‌های تصویری حاصل از برداشت میدانی و واحد گزارش، نسبت میان هر قاعده فقهی با شاخص کالبدی متناظر است. داده‌های بصری مستخرج از مشاهدات میدانی در قالب ۱۱ شیت تحلیلی دسته‌بندی و از طریق ماتریس عملیاتی ارزیابی فقهی-کالبدی نما (جدول ۱) تحلیل شدند.

این محور به دلیل تراکم بالایی تعاملات اجتماعی - اقتصادی و نقش نمادین در خوانش هویت کالبدی شهر مذهبی انتخاب شده است. در این فاز، کل محور به‌روش پیمایش خطی موردبررسی قرار گرفت و نماهای شاخص پلاک‌های مسکونی و تجاری از طریق مستندنگاری تصویری ثبت شدند. نماها به‌عنوان فریم‌های کالبدی مجزا تعریف گردیدند تا میزان انطباق آن‌ها با قواعد فقهی به‌صورت مشاهده‌محور ارزیابی شود. مبنای ارزیابی کالبدی در این پژوهش، روش ممیزی انطباق (Compliance Audit) است که در آن، هر شاخص بر اساس شواهد بصری در سه سطح کیفی «مطلوب»، «قابل قبول» و «نامطلوب» ارزیابی می‌شود. قواعد فقهی مورد استفاده به دو دسته تفکیک شده‌اند: دسته نخست، قواعد

جدول ۱. ماتریس عملیاتی ارزیابی فقهی - کالبدی نما (نگارندگان)

قاعده فقهی مبنا	نوع قاعده در پژوهش	مؤلفه کالبدی (چیستی)	شاخص ارزیابی در خیابان ارم	تصویر (شیت ارجاعی)
لاضرر	شاخص ساز	ایمنی و سلامت عمومی	میزان سدمعبر، اغتشاش بصری، آلودگی نوری	تصویر ۳
لا حرج	شاخص ساز	دسترسی‌پذیری و رفع مشقت در فضای عمومی	وجود/عدم وجود رمپ استاندارد؛ اختلاف تراز و شکستگی مسیر پیاده؛ موانع ثابت (پله، سکو، تابلو، ویرترین بیرون‌زده)؛ پیوستگی و عرض مؤثر عبور برای سالمندان و ویلچر	تصویر ۴
تسلیط	شاخص ساز	حدود تصرف و مالکیت	تداخل ویرترین و تابلو با حق عبور پیاده	تصویر ۸
حریم و محرمیت	شاخص ساز	اشراف و دید	رعایت خط آسمان، عمق عقب‌نشینی بازشوها	تصویر ۹
اتلاف	شاخص ساز (ضمانی)	بهره‌وری منابع	مصرف افراطی انرژی در نورپردازی، تخریب مصالح	تصویر ۱۰
تسبیب	شاخص ساز (ضمانی)	امنیت کالبدی	ایجاد کنج‌های بی‌دفاع، لغزندگی، اغتشاش تابلوها	تصویر ۱۱
نفی سبیل	تنظیم‌گر / هویتی	اصالت و هویت بصری	میزان تبعیت از الگوی بومی و پرهیز از فرم بیگانه	تصویر ۷
اهم و مهم / مصلحت	تنظیم‌گر / تفسیری	مدیریت تعارضات شهری	تقدم حقوق عمومی و ایمنی بر منافع شخصی مالک	تصاویر ۵ و ۶

درنهایت، با استفاده از روش تحلیل محتوای بصری کیفی، جزئیات کالبدی نماها (شامل بازشوها، مصالح، تابلوها، پیش‌آمدگی‌ها و نورپردازی) با شاخص‌های فقهی تطبیق داده شده و به‌صورت توصیفی - تفسیری تحلیل گردیدند.

چارچوب نظری

تحلیل سیمای شهری در بافت‌های مذهبی نیازمند چارچوبی فقهی - کالبدی است. پژوهش حاضر بر قواعدی چون لاضرر، اتلاف، نفی سبیل، تسلیط و تسبیب استوار است که به‌عنوان اصول تنظیم‌کننده‌ی روابط کالبدی - اجتماعی، امکان تحلیل منظر از ابعاد حقوقی و ارزشی را فراهم می‌سازند. این قواعد در ارزیابی فرم، مصالح، اشراف بصری و تناسبات، نشان‌دهنده‌ی تعارض اغتشاش بصری و الحاقات ناهماهنگ با اصول فقهی هستند (مولائی و اکبری ریابی، ۱۴۰۲: ۱۲). «همچنین، قواعد نفی سبیل و تسلیط» (در صورت نهادینگی در سیاست‌گذاری، قابلیت اجرایی در طراحی شهری اسلامی را دارند (مولائی و خانی، ۱۴۰۱: ۸۵). در این راستا، رؤیت‌پذیری نمادهای مذهبی بر اهمیت شاعر دینی در منظر شهری تأکید دارد (افشار و همکاران، ۱۳۹۹).

از سوی دیگر، نظریه‌های منظر شهری نظیر ارتباطات چهارگانه انسانی، سلسله‌مراتب فضایی، خوانایی و رؤیت‌پذیری آیینی، بستری برای سنجش عناصر بصری، ریتم کالبدی و انسجام معنایی فراهم می‌کنند. این منظر باید «واجد ظرفیت‌های هویتی و معنوی در پیوند با بافت تاریخی - اجتماعی باشد (حداد عادل و همکاران، ۱۴۰۲: ۷۱).» براین اساس، پژوهش چارچوبی تحلیلی - کاربردی و داوری‌پذیر در ادبیات منظر شهر اسلامی ارائه می‌دهد که منظر شهری را هم‌زمان از ابعاد فقهی و کالبدی ارزیابی می‌کند.

شهر اسلامی و سیمای شهری

شهر اسلامی فراتر از الگوهای کالبدی، بستری برای تحقق ارزش‌های توحیدی، عدالت، امنیت و صیانت از حقوق شهروندی است (نقی‌زاده، ۱۳۸۸، ۱۳۹۰؛ اسراء: ۴۱؛ حشر: ۲۴؛ نور: ۴۱؛ رعد: ۲۸؛ ذاریات: ۵۵؛ بقره: ۱۲۵-۱۲۶؛ ابراهیم: ۳۵؛ یونس: ۸۷؛ آل عمران: ۱۰۳، ۱۰۵). در این رویکرد، شهر نه مجموعه‌ای از عناصر صوری ثابت، بلکه «افقی ارزشی برای تنظیم مناسبات عرصه‌های عمومی و خصوصی است (ستاری ساربانقلی، ۱۳۹۰: ۴۹).» سیمای شهری به‌عنوان ملموس‌ترین لایه کالبد، بازتاب این نظام‌های فکری در قالب عناصر ساختاری راه، لبه، گره و نشانه است (Lynch, 1960؛ مدنی‌پور، ۱۳۷۹ و نصر، ۱۳۹۶). تحلیل این عناصر و نشانه‌ها به‌عنوان ابزارهای انتقال معنا و ارتقای خوانایی فضا، مستلزم بهره‌گیری از چارچوب‌های نشانه‌شناختی (چندلر^۱، ۱۳۸۶؛ ماجدی و سعیده‌زرآبادی، ۱۳۸۹) و توجه به کیفیت‌های زیبایی‌شناختی محیطی نظیر تناسبات فرمی، انسجام کالبدی و هارمونی رنگ است که ادراک ادغام‌یافته شهروندان را شکل می‌دهند (صلاحی و مضطرزاده، ۱۴۰۱؛ اصلانی و همکاران، ۱۴۰۴). با توجه به بحران هویت و اغتشاشات بصری در شهرهای معاصر (بهزادفر، ۱۳۸۶ و نصر، ۱۳۹۶)، نمای شهری در این پژوهش به‌عنوان عینی‌ترین جزء سیمای خیابان ارم قم، مبنای تحلیل انطباق با قواعد فقهی قرار گرفته است. قواعد فقهی به‌عنوان اصولی پویا، بستری کارآمد برای تحلیل حقوق شهری و تحدید مالکیت‌ها در راستای منافع عمومی فراهم می‌سازند (محقق داماد، ۱۳۸۲ و حاجی ده‌آبادی، ۱۴۰۰). پیشینه این مداخلات فقهی - حقوقی در زمینه ایمنی، بهداشت و

محرمیت بدنه‌های شهری (مانند منع تضییق معابر و اشراف بصری برپایه قاعده لاضرر) در متون حسبه و مدیریت شهری تاریخی کاملاً مشهود است (ابن‌اخوه، ۱۳۶۶: ۹۵؛ هُلْد، ۱۳۷۸: ۳۰ و عباسی و فروهی، ۱۳۹۲: ۲۳۴).
براین اساس، قواعد فقهی مرتبط در دو سطح عملیاتی شده‌اند: اول، قواعد شاخص‌ساز: قواعدی چون لاضرر، تسلیط، حریم، اتلاف و تسبیب که به سنجه‌های ملموس در نما (ایمنی، محرمیت و دوام مصالح) ترجمه شده و مبنای ارزیابی میدانی نماهای خیابان ارم قرار گرفته‌اند. دوم، قواعد تنظیم‌گر: قواعدی نظیر نفی سبیل، اهم و مهم و مصلحت که به‌عنوان چارچوب‌های تفسیری و سیاست‌گذار برای حل تعارضات کالبدی و تدوین ضوابط نماسازی در بافت‌های مذهبی عمل می‌کنند.

اصول کلان و بنیادین فقهی

قاعده لاضرر و لاضرار

قاعده لاضرر و لاضرار از اصول بنیادین فقه اسلامی است که بر منابع چهارگانه (قرآن، سنت، عقل و اجماع) استوار بوده و به‌دلیل اهمیت فقهی آن، رساله‌ای مستقل توسط امام خمینی (ره) بدان اختصاص یافته است. این قاعده حکمی تکلیفیست که «زیان‌رسانی ابتدایی و دفع ضرر با ضرر دیگر را ممنوع می‌داند (عبداللهی، ۱۳۹۸: ۵۲)». در تبیین مفهومی، ضرر ناظر بر زیان وارده بر جان یا مال و ضرر ناظر بر ایجاد مشقت و سوءاستفاده از حق است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷؛ محقق داماد، ۱۳۸۲ و موسوی

بجنوردی، ۱۳۷۹). در روایات نبوی نیز بر «عدم‌جواز استفاده از حق در صورتی که منجر به تضییع دیگران شود»، تأکید شده است (محقق داماد، ۱۳۸۲: ۴۳). در حوزه حقوق شهرسازی، قاعده مذکور بر الزام متقابل مالکان تأکید دارد؛ به‌طوری‌که تصرف در ملک شخصی نباید موجب ورود خسارت به حقوق همسایگی گردد. حقوق دانان تأکید دارند که تجاوز از حد متعارف، نظیر احداث بنایی که مانع نور و هوا (حق الارتفاق) شود، مصداق نقض این قاعده بوده و مستوجب جبران خسارت است (کاتوزیان، ۱۳۸۵).
کاربردهای عملی این قاعده در سامان‌دهی سیمای شهری شامل رعایت ارتفاع مجاز، حفظ حریم محرمیت، تناسب بنا با معابر و هماهنگی بصری است (قلندریان گل‌خطمی و همکاران، ۱۳۹۵ و خسروی و همکاران، ۱۳۹۲). باوجود مزایای بلندمرتبه‌سازی مانند کاهش هزینه‌های مسکن و مدیریت اشغال زمین (شماعی و جهان‌ی، ۱۳۹۰: ۷۴)، ضعف در برنامه‌ریزی و طراحی شهری موجب نقض حریم خصوصی، سایه‌اندازی‌های غیرمتعارف و آلودگی‌های بصری می‌شود که مصداق بارز نقض لاضرر در مقیاس خرد و کلان است. در نماهای معاصر، این نقض به‌واسطه به‌کارگیری رنگ‌های نامتعارف، تابلوهای ناهنجار، بی‌نظمی در مصالح و نورپردازی‌های غیراصولی مشهود است که علاوه‌بر اختلالات روانی، موجب ناامنی بصری در بافت شهری می‌گردد. برای مشاهده جزئیات مصادیق انطباق کالبدی با این قاعده، به تصویر ۳ مراجعه شود.

بی‌توجهی به کیفیت و ساماندهی فضای شهری می‌تواند زمینه ایجاد فضاهای بی‌دفاع را فراهم کرده و در نهایت امنیت شهروندان را با اختلال روبه‌رو سازد. همچنین، برخی فعالیت‌ها در محیط شهری، هنگامی که فاقد مدیریت و ساماندهی مناسب باشند، از جنبه‌های تردد، بهداشت و حتی آرامش روانی، مشکلات قابل‌توجهی برای دیگر شهروندان ایجاد می‌کنند. از سوی دیگر، تراکم بالای ساخت‌وساز و افزایش ارتفاع بناها موجب کاهش دسترسی به نور طبیعی و جریان مطلوب هوا شده و علاوه بر این، به نقض حریم و محرمیت میان واحدهای مسکونی منجر می‌شود.	نوع تاثیر بر فضای شهری (وضع کنونی)
	مصادق در فضای شهری (وضع کنونی)
تدوین و اجرای طرح‌های ساماندهی فضاهای شهری با تأکید بر کاهش فضاهای بی‌دفاع، مدیریت فعالیت‌های مزاحم شهری، کنترل تراکم و ارتفاع ساختمان‌ها، رعایت استانداردهای نورگیری، تهویه و حفظ حریم خصوصی در بافت‌های مسکونی.	
۱- سه طبقه تجاری فرسوده فاقد ارزش معماری با دخل و تصرف نا مطلوب در نما. ۲- دو طبقه مسکونی فاقد سبک فاقد ارزش معماری با دخل و تصرف نا مطلوب در نما. تبدیل کاربری به انبار - ۳ - همکف، پست برق - ۴ - سه طبقه تجاری فرسوده فاقد ارزش معماری. ۱- چهار طبقه مذهبی، نیمه فاسدی، برای ارزش معماری - ۲ - دو طبقه آموزشی، تخریب - ۳ - چهار طبقه آموزشی، تخریب - ۴ - یک طبقه تجاری. نوسازی کامل مجموعه او ۴ و ۳ به عنوان یک مجموعه تجاری واحد در دو طبقه. پیرایش کامل نمای او ۱، تخریب کامل ۲ و یکپارچه سازی فضای شهری. نوسازی کامل او ۳ و ۴ به عنوان یک مجموعه تجاری واحد در دو طبقه. پیرایش کامل نمای او ۱، تخریب کامل ۲ و یکپارچه سازی فضای شهری.	پیشنهاد اعلام اطلاعیه به صاحبان کسب و کار در این محوطه مبنی بر جمع آوری بسته و اجناس خود از محدوده پیاده راه، مستقر کردن آکیپ نظارت شهری برای اثربخشی طرح و همچنین در نظر گرفتن جریمه برای افراد خاطی.

تصویر ۳. مصادیق کاربرد قاعده لاضرر در فضای شهری (مأخذ: نگارندگان)

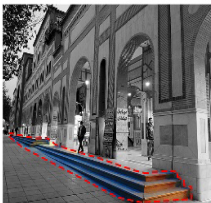
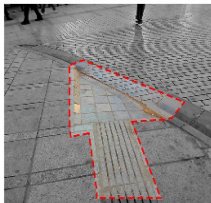
قاعده لاحرج

قاعده لاحرج به معنای نفی تنگی و مشقت است. واژه حرج در لغت به فشار و سختی و در کاربرد قرآنی به ناراحتی و تنگنای درونی اشاره دارد (راغب اصفهانی، ۱۳۸۸) و از قواعد مهم فقهی با دامنه کاربرد گسترده در ابواب مختلف به‌شمار می‌رود (علوی گنابادی و حبیبی مهر، ۱۳۹۹). «فعل حرجی عملی است که با وجود توانایی مکلف، مستلزم مشقت شدید یا موجب آسیب‌های جسمی و مالی باشد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۰: ۱۶۰)». براساس این قاعده، «حکمی که اجرای آن در شرایطی خاص، مشقت غیرقابل تحمل برای مکلف ایجاد کند، الزام‌آور نخواهد بود (بجنوردی، ۱۳۷۷: ۲۵۰)». مفهوم حرج دامنه‌ای فراتر از دشواری جسمانی دارد و می‌تواند فشارهای اجتماعی، اقتصادی و روانی را نیز دربرگیرد. مفاهیمی مانند ضرورت، اضطراب و ضرر از واژگان هم‌سو با

این قاعده‌اند و تحلیل آن‌ها به تبیین دقیق‌تر قلمرو لاحرج کمک می‌کند (شاهین فرد و همکاران، ۱۳۹۵). ازاین‌رو، احکام الهی ذاتاً حرجی نیستند، اما ممکن است اجرای برخی از آن‌ها در موقعیت‌های خاص و برای اشخاص معین، مصادق مشقت غیرمتعارف تلقی شود. بر همین اساس، فقها در حوزه‌هایی چون عبادات، معاملات، احکام کیفری و حقوق عمومی به این قاعده استناد کرده‌اند. قاعده لاحرج در معماری و شهرسازی نیز بر ضرورت تسهیل استفاده از فضا و رفع مشقت از کاربران تأکید دارد (عندلیب، ۱۳۹۷). در این پژوهش، نما صرفاً به عنوان سطحی بصری و مستقل بررسی نشده، بلکه نسبت آن با حق عبور، امکان استفاده از معبر و کیفیت دسترسی در فضای عمومی نیز مورد توجه قرار گرفته است. براین مبنای، قاعده لاحرج در مدل تحلیلی پژوهش جای می‌گیرد؛ زیرا برخی مداخلات وابسته به نما، از جمله پله

افراد کم‌توان و زائران مشقت غیر متعارف ایجاد کنند. مصادیق مرتبط با این قاعده در تصویر ۴ ارائه شده است.

ورودی، سکوه‌های الحاقی، رمپ نامناسب، پیش‌آمدگی‌های مزاحم و اشغال بخشی از پیاده‌رو، می‌توانند برای عابران، سالمندان،

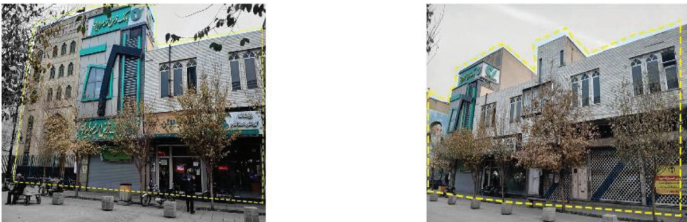
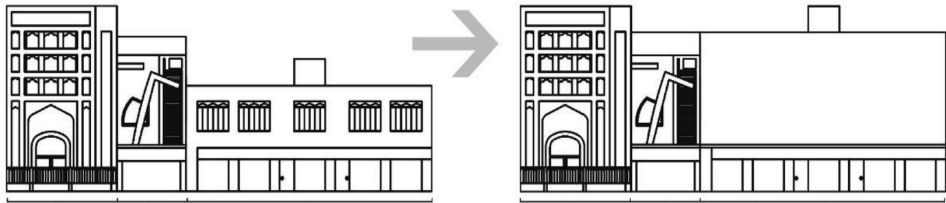
نوع تأثیر بر فضای شهری (وضع کنونی)			
			
مصادیق در فضای شهری (وضع کنونی)			
عدم سهولت دسترسی به برخی فضا های شهری برای افرادی که دارای مشکل خاص حرکتی هستند. مراکز خرید عموماً فاقد رمپ معلول هستند. عرض موانع وسایل نقلیه موتوری کمتر از حد متوسط است و معلولین حرکتی امکان عبور با ویلچر را ندارند. همچنین در بعضی موارد بر سر راه کف پوش های لمسی ویژه نابینایان موانع قرار دارد.			
پیشنهاد می‌شود دسترسی پذیری شهری به‌طور الزام‌آور بازنگری شود؛ شامل نصب رمپ و آسانسور استاندارد، مسیرهای پیاده رو مناسب با کف‌پوش‌های هدایت نابینایان، افزایش عرض مسیرها و پارکینگ‌های ویژه، حذف یا اصلاح موانع فیزیکی، تدوین استانداردهای حداقلی، نظارت و گزارش‌گیری مردمی همراه با جریمه متخلفان، و آموزش مجریان با مشارکت نمایندگان افراد دارای معلولیت در طراحی و ارزیابی			
تهیه، طراحی و جایگذاری اصولی کفپوش‌های مخصوص افراد با ناتوانی‌های بینایی و اصلاح شیب‌های حرکتی معابر	جمع‌آوری یا اصلاح ابعاد موانع عبوری وسایل نقلیه ابتدای معابر فرعی برای ایجاد یک معبر مناسب برای گذر افراد با ناتوانایی‌های جسمی حرکتی	بازبینی و ایجاد یا تهیه رمپ یا آسانسور های مخصوص حمل افرادی که دچار ناتوانی حرکتی هستند در ورودی مراکز تجاری	اطلاعیه به صاحبان کسب و کار مبنی بر جمع‌آوری ابزار، بسته و اجناس خود از محدوده پیاده راه، مستقر کردن اکیپ نظارت شهری برای اثربخشی طرح و همچنین در نظر گرفتن جریمه برای افراد خاطی

تصویر ۴. مصادیق کاربرد قاعده لاجرح در فضای شهری (مأخذ: نگارندگان)

قاعده اهم و مهم

قاعده اهم و مهم برپایه ترجیح امر دارای مصلحت یا ضرورت بالاتر بر امر کم‌اهمیت‌تر استوار است. از منظر لغوی، اهم به موضوعی اطلاق می‌شود که در مقایسه با گزینه‌ی دیگر، از منفعت بیشتر یا مفسده‌ی کمتری برخوردار باشد (مولائی و غفاری، ۱۴۰۱). در اصطلاح فقهی نیز، این قاعده در شرایط بروز تراحم و تعارض عملی میان دو حکم شرعی (اعم از حق یا تکلیف)، بر تقدم اجرای حکم اهم و کنار گذاشتن حکم مهم دلالت دارد (دیلمی و جلیلی‌مراد، ۱۳۹۹). از منظر روش‌شناسی در این پژوهش، قاعده اهم و مهم نه به‌عنوان سنجه ارزیابی

مستقیم و کالبدی، بلکه در مقام قاعده تنظیم‌گر و الگوریتم مدیریتی برای مدیریت تعارضات منافع در بدنه معبر عمل می‌کند. کاربرد راهبردی این اصل در توسعه شهری، تجلی در ترجیح مصالح و حقوق عمومی بر منافع فردی یا گروه‌های محدود در فرآیند طراحی و اجرای پروژه‌های عمرانی است. این رویکرد، علاوه بر ابعاد فقهی، راهبردی اجتماعی و اخلاقی برای تأمین عدالت فضایی و رفاه عمومی در ساختارهای شهری محسوب می‌شود (مولائی و غفاری، ۱۴۰۱). مصادیق عملیاتی این قاعده در پژوهش حاضر، در تصویر ۵ ارائه شده است.

نوع تاثیر بر فضای شهری (وضع کنونی) تصمیم‌گیری‌های مبتنی بر منافع فردی یا گروهی به جای اولویت منافع عمومی موجب تضعیف ایمنی و عدالت فضایی، کاهش کیفیت بصری و هویتی بافت شهری، افزایش هزینه‌های نگهداری و بازسازی، ایجاد نابرابری در دسترسی به فضاها و کاهش اعتماد عمومی به مدیریت شهری می‌شود. در محدوده مورد پژوهش انتخاب مصالح و تصمیم‌گیری‌های اجرایی در نما که خلاف منافع جمعی و ایمنی، عدالت و رفاه عمومی قرار گرفته است.	
مصادق در فضای شهری (وضع کنونی) 	
پیشنهاد می‌شود در انتخاب مصالح و تصمیم‌گیری‌های اجرایی نما، منافع عمومی و ایمنی به صورت الزام‌آور در اولویت قرار گیرد؛ از جمله تدوین سلسله‌مراتب تصمیم‌گیری مبتنی بر ایمنی، انجام ارزیابی اجتماعی و ایمنی پیش از صدور مجوز، تعیین استانداردهای حداقلی برای مصالح و جزئیات اجرایی، مستندسازی توجیه فنی-اقتصادی استثناها، تشکیل کمیته بازنگری طراحی با حضور متخصصان و نمایندگان جامعه مدنی، و ایجاد سازوکارهای نظارتی مانند بازدید دوره‌ای، گزارش‌گیری مردمی و اعمال جریمه یا اصلاح در موارد مغایر با منافع جمعی.	
پیشنهاد بنای شماره ۱ نیازمند نوسازی کامل در سه طبقه با کاربری تجاری، بنای ۲ نیازمند پیرایش و بازنگری مجدد نما و تغییر نما از کامپوزیت با نمای متعارف و مطلوب با بافت محدوده پروژه، بنای شماره ۳ پیرایش و شستشوی نما به همراه تعریف دوباره پیش ورودی بنا به عنوان مرزبندی بنا با ایلمان‌های سنتی که خوانایی بصری و محتوایی با نما داشته باشد. ۱- دو طبقه، تجاری، نیمه قدیمی، فاقد ارزش معماری - ۲- سه طبقه، نوساز، اداری - خدماتی، سازه دارای ارزش و نما بدون ارزش معماری - ۳- پنج طبقه، نیمه قدیمی، آموزشی - مذهبی، دارای ارزش معماری 	

تصویر ۵. مصادیق کاربرد قاعده اهم و مهم در فضای شهری (مأخذ: نگارندگان)

قاعده مصلحت

قاعده مصلحت در فقه ناظر بر تأمین منفعت و دفع مفسد است. امام محمد غزالی این قاعده را در پیوند با صیانت از اهداف پنج‌گانه شریعت (حفظ دین، جان، نسل، عقل و مال) تبیین می‌کند؛ بدین معنا که هر اقدامی در راستای تقویت این اصول، مصلحت و هرگونه تضعیف آن‌ها مفسده قلمداد می‌شود. «حجیت مصلحت (حتی اگر مبتنی بر عقل یا عرف باشد)، مشروط به عدم تعارض با شریعت است (نظرزاده، ۱۳۹۱: ۶۱)». در ارزیابی کالبدی خیابان ارم، قاعده مصلحت در زمره قواعد تنظیم‌گر و سیاست‌گذار قرار می‌گیرد. برخلاف قواعد ضمانی که ناظر بر جبران خطاهای کالبدی‌اند، این قاعده به مثابه چارچوبی ایجابی برای جهت‌دهی به مداخلات شهری عمل می‌کند: هرگونه

برنامه‌ریزی شهری باید بر محور مصالح مادی و معنوی شهروندان و پایداری محیطی استوار باشد؛ رویکردی که در شهرسازی اسلامی، مبنای توسعه انسانی و پایدار محسوب می‌شود (مولائی و غفاری، ۱۴۰۱). از منظر این قاعده، ارتقای سیمای شهری امری تزئینی نیست، بلکه با کیفیت ادراکی و آرامش محیطی شهروندان پیوند بنیادین دارد؛ چراکه زیبایی‌شناسی محیطی، معیاری اساسی برای سنجش کیفیت سکونت است (اصلانی و همکاران، ۱۴۰۴). براین اساس، مداخله ضابطه‌مند در خیابان ارم، از جمله سامان‌دهی بصری و هماهنگ‌سازی رنگ نماها (صلاحی و مضطرزاده، ۱۴۰۱)، ضمن کاهش اغتشاشات بصری، ذیل مصلحت عمومی صورت‌بندی می‌شود تا منافع کلان شهری را محقق سازد. جزئیات مصادیق این قاعده در تصویر ۶ ارائه شده است.

نوع تاثیر بر فضای شهری
(وضع کنونی)

عدم رعایت مصلحت عمومی در معابر موجب انسداد و کاهش دسترسی شهروندان، افزایش خطرات ایمنی و ترافیکی، آلودگی هوا و صوت، تخریب پوشش گیاهی و کاهش کیفیت زیست محیطی، افت زیبایی شناختی منظر شهری و کاهش کارکردهای اجتماعی و اقتصادی قضا می شود؛ این وضعیت اعتماد عمومی به مدیریت شهری را تضعیف و هزینه های بازسازی و جبران را افزایش می دهد. در محدوده مورد پژوهش شاهد عدم رعایت مصلحت عمومی در پروژه ساختمانی در حال اجرا در معبر عمومی و عدم توجه بر حفظ محیط زیست هستیم.

مصادق در فضای شهری
(وضع کنونی)

پیشنهاد

پیشنهاد می شود اجرای پروژه در معبر عمومی منوط به تدوین و ابلاغ برنامه مدیریت محیط زیست و ایمنی کارگاه باشد که شامل الزام به حفاظت موقت معابر و پیاده روها، نصب تابلوها و مسیرهای جایگزین، اجرای کنترل گرد و غبار و آلودگی صوتی، مدیریت پسماند ساختمانی و آب های سطحی، حفظ و جبران فضای سبز آسیب دیده، تعیین ساعات کاری محدود برای کاهش مزاحمت، تهیه و اجرای طرح ترافیک موقت و دسترسی اضطراری، نظارت دوره ای توسط نهادهای ذی صلاح و امکان گزارش گیری مردمی و اعمال جریمه یا الزام به اصلاح در صورت تخلف است؛ همچنین پیش شرط صدور مجوز باید ارائه تضمین های مالی برای بازسازی و جبران خسارت های زیست محیطی و اجتماعی باشد.

تصویر ۶. مصادیق کاربرد قاعده مصلحت در فضای شهری (مأخذ: نگارندگان)

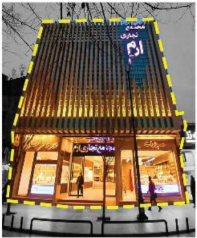
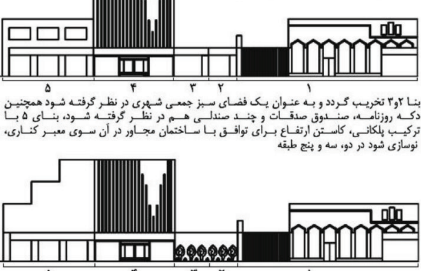
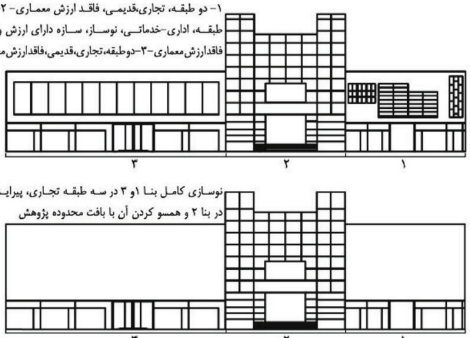
قاعده نفی سبیل

قاعده نفی سبیل از اصول بنیادین فقه اسلامی است که هرگونه سلطه و نفوذ بیگانگان بر جامعه مؤمنان اعم از سیاسی، اقتصادی یا فرهنگی را مردود می شمارد. این اصل، بر پایه آیه «وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا» (نساء: ۱۴۱) استوار است و هرگونه قرارداد یا رویکردی را که منجر به سلطه پذیری شود باطل می داند (شکوری، ۱۳۷۷). امام خمینی (ره) با تفکیک ابعاد تکوینی و تشریعی این قاعده، تحقق آن را «درگرو سیاست گذاری های کلان فرهنگی» می داند (جعفرزاده و همکاران، ۱۴۰۰: ۸۶). در حوزه معماری و سیمای شهری، قاعده

نفی سبیل نه به عنوان معیاری برای امتیازدهی کمی به پلاک ها، بلکه به مثابه یک چارچوب تنظیم گر هویتی عمل می کند: «هرگونه الگوبرداری بی ضابطه از مدل های غربی که به تولید فضاهای فاقد هویت اسلامی و ترویج الگوهای ناهمگون منجر شود، در تعارض با استقلال و عزت کالبدی شهر قرار دارد (عندلیب، ۱۳۹۷: ۲۱)». از منظر فقهی، معماری به عنوان تجلی گاه سبک زندگی، باید بستری برای تداوم مناسک دینی و ارزش های فطری باشد؛ بنابراین، غلبه الگوهای وارداتی در نماسازی، علاوه بر گسست کالبدی، مصادیقی از سلطه بصری بر هویت محوره های تاریخی - مذهبی است.

یک شهر مذهبی، مصداقی از مخدوش شدن استقلال هویتی است که انسجام بصری و اصالت این محور را تضعیف کرده و در تعارض مستقیم با روح قاعده نفی سبیل در کالبد معماری قرار دارد. مصادیق این تقابل هویتی در تصویر ۷ ارائه شده است.

در محور خیابان ارم قم، نمود عینی این روند را می توان در غلبه نماهای رومی و شبه مدرن مشاهده کرد که از آن به عنوان «بحران هویت و گسست در تداوم میراث سیمای شهری» یاد شده است (Khatami & Boujari, 2022). این تسلط کالبدی الگوهای بیگانه بر سیمای

نوع تاثیر بر فضای شهری (وضع کنونی)	پیشنهاد	مصادیق کاربرد قاعده نفی سبیل در فضای شهری (مأخذ: نگارندگان)
		پیشنهاد می شود استفاده از مصالح بومی و غیرقابل احتراق در اولویت قرار گیرد و به کارگیری شیشه های شفاف، کامپوزیت یا سنگ های وارداتی تنها پس از ارزیابی وابستگی فنی، توجیه فنی-اقتصادی و تضمین انتقال دانش فنی انجام شود. رعایت ضوابطی مانند محدودیت انعکاس و شفافیت، استانداردهای مقاومت حریق و دوام، مقررات نورپردازی، پوشش های ضدخبرگی و استفاده از مصالح محلی در نماهای شاخص ضروری است. همچنین تأکید بر الگوهای معماری ایرانی-اسلامی به جای نماهای کم هویت، همراه با ایجاد سازوکارهای حقوقی برای بررسی استثنائات، شرط گذاری قراردادی و مشارکت نهادهای فنی و جامعه مدنی در نظارت و تصمیم گیری پیشنهاد می شود.
۱- دو طبقه، اداری - خدماتی، نیمه قدیمی، دارای ارزش معماری - ۲- همکف، قدیمی، خدماتی، فاقد ارزش معماری - ۳- همکف، قدیمی، خدماتی، فاقد ارزش معماری - ۴- پنج طبقه، تجاری، نوساز، سازه دارای ارزش معماری - ۵- دو طبقه، تجاری، نیمه قدیمی، فاقد ارزش معماری پنا ۲/۴ تخریب گردد و به عنوان یک فضای سبز جمعی شهری در نظر گرفته شود همچنین دکه روزنامه، صندوق صفت و چند صندلی هم در نظر گرفته شود، پنا ۵ با ترکیب پلاکاتی، کاستن ارتفاع برای توافقی با ساختمان مجاور در آن سوی معبر گذاری، نوسازی شود در دو سه و پنج طبقه	۱- دو طبقه، تجاری، قدیمی، فاقد ارزش معماری - ۲- سه طبقه، اداری - خدماتی، نوساز، سازه دارای ارزش و نما فاقد ارزش معماری - ۳- دو طبقه، تجاری، قدیمی، فاقد ارزش معماری نوسازی کامل بنا ۱ و ۲ در سه طبقه تجاری، پیرایش نما در بنا ۳ و همسو کردن آن با بافت مجاوره پژوهش	پیشنهاد

تصویر ۷. مصادیق کاربرد قاعده نفی سبیل در فضای شهری (مأخذ: نگارندگان)

لزام رضایت مالک و ممنوعیت تصرف غیرقانونی در مال وی) تبیین می شود. اگرچه اسلام مالکیت را بر پایه اراده الهی و تأیید شرع قرار داده، اما این قاعده مطلق نیست؛ به گونه ای که شارع مقدس در مواردی نظیر بروز ضرر به دیگران، حق تصرف را مقید کرده و مالک را در صورت تعدی، ضامن می داند (حر عاملی و همکاران، ۱۳۷۴). در فضای شهری، قاعده تسلیط نقش بنیادین در تنظیم روابط فردی، اجتماعی و اقتصادی ایفا می کند و مصادیق متعددی از آن در مدیریت فضاها و حقوق مالکانه مشاهده می شود (تصویر ۸).

قاعده تسلیط (سلطنت بر اموال)
قاعده تسلیط از اصول بنیادین فقه اسلامی و تثبیت کننده مالکیت در نظام حقوقی است که مبنای آن بر حدیث «الناس مسلطون علی اموالهم» استوار است (علیدوست و ابراهیمی راد، ۱۳۸۹). این قاعده از منظر عقلی، امری عقلایی و مبتنی بر بنای عقلاء است که در تمامی مکاتب حقوقی (اعم از الهی و غیر الهی) نیز مورد پذیرش قرار گرفته است (عابدی سرآسیا، ۱۳۹۶). از این منظر، مالکیت با سلطه مالکانه ملازم است و این سلطه، در قالب دو بعد ایجابی (حق مالک در تصرفات، بهره برداری، تغییر و انتقال مال) و سلبی

نوع تاثیر بر فضای شهری
(وضع کنونی)

اشغال غیرمجاز معابر و پنداشتن فضای عمومی به عنوان ملک خصوصی موجب کاهش دسترسی برابر شهروندان، ایجاد مزاحمت و مخاطرات ایمنی، تضعیف کارکردهای اجتماعی و اقتصادی فضا، آشفتگی منظر شهری و کاهش اعتماد عمومی به مدیریت شهری می شود؛ در نتیجه عدالت فضایی، کیفیت زیستی و خوانایی منظر شهری آسیب می بیند. این قاعده هیچ حقی برای اشغال معابر عمومی که مزاحمت ایجاد می کند، ایجاد نمی نماید؛ با این حال برخی فعالیت ها که ناشی از پنداشتن فضای مقابل ملک به عنوان بخشی از دارایی خصوصی است، موجب مزاحمت و اختلال در استفاده عمومی از فضا می شوند.

مصادق در فضای شهری
(وضع کنونی)

پیشنهاد

پیشنهاد می شود ضوابط روشن و الزام آور برای حفاظت از معابر عمومی تدوین و اجرا شود؛ از جمله تعیین حریم قانونی پیاده روها و کاربری های مجاز، الزام به صدور مجوز برای هرگونه اشغال موقت با شرایط و مدت زمان مشخص، تعیین استانداردهای فنی برای سازه ها و تجهیزات موقت، پیش بینی محل های جایگزین برای بارگیری و فعالیت های تجاری، نصب تابلوها و نشانه گذاری مرزها، ایجاد مکانیزم گزارش گیری و رسیدگی مردمی و نظارتی، اعمال جریمه و الزام به اصلاح برای متخلفان، و اجرای برنامه های اطلاع رسانی و آموزش شهروندی همراه با مشارکت نمایندگان محلی در فرایند بازنگری و نظارت.

تصویر ۸. مصادیق کاربرد قاعده تسلیط در فضای شهری (مأخذ: نگارندگان)

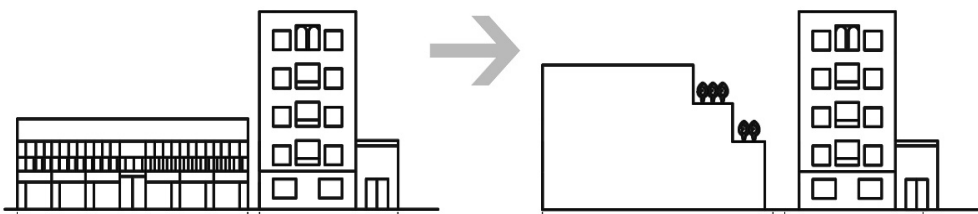
قاعده حریم و محرمیت

مفهوم حریم در فقه اسلامی و معماری شهری، از جایگاهی بنیادین برخوردار است و در ابعاد لغوی، شرعی، اجتماعی و کالبدی قابل تبیین است. از نظر لغوی، حریم به محدوده ای اطلاق می شود که صیانت از آن (تصویر ۸).

قاعده حریم و محرمیت

مفهوم حریم در فقه اسلامی و معماری شهری، از جایگاهی بنیادین برخوردار است و در ابعاد لغوی، شرعی، اجتماعی و کالبدی قابل تبیین است. از نظر لغوی، حریم به محدوده ای اطلاق می شود که صیانت از آن ضروری است و تعرض به آن مجاز نیست (معین، ۱۳۷۱؛ ابن فارس، ۱۳۵۸ و فیروزآبادی، ۲۰۰۵). در نظام اسلامی نیز حریم خصوصی به عنوان حقی مشروع و اخلاقی به رسمیت

شناخته شده و رعایت آن، در راستای حفظ کرامت انسانی، امنیت و آرامش فردی، مورد تأکید قرار گرفته است. در معماری و شهرسازی، تحقق این اصل مستلزم حفظ سلسله مراتب حریم خصوصی و کنترل عناصر کالبدی مؤثر بر اشراق است؛ از این رو، نحوه استقرار و طراحی پنجره ها، ارتفاع بناها و سایر اجزای مرتفع باید به گونه ای تنظیم شود که از مشرفیت و تعرض بصری به منازل و فضاهای خصوصی جلوگیری کند. هر فضای خصوصی در شهر اسلامی واجد محدوده ای مشخص است که نباید بر اثر مجاورت با فضاهای عمومی، عناصر مشرف یا مداخلات کالبدی نامتناسب، مخدوش شود. بنابراین، قاعده حریم و محرمیت را می توان مبنایی فقهی برای تنظیم روابط فضایی، صیانت از حریم خصوصی، حفظ کرامت انسانی و ارتقای کیفیت منظر

عدم هماهنگی ارتفاعی و خدشه دار شدن حریم بناها موجب افزایش اشرافیت و کاهش حریم خصوصی می‌شود. این وضعیت نور، تهویه و کیفیت محیطی را مختل کرده و سایه‌روشن‌های نامطلوب ایجاد می‌کند. کنج‌های فاقد امنیت بصری احساس ایمنی و آسایش شهروندان را کاهش می‌دهند. سلسله‌مراتب بصری و فضایی و هویت محله در نتیجه تضعیف می‌شود. در نهایت، کیفیت زیستی، ارزش اقتصادی اسلاک و روابط اجتماعی میان ساکنان آسیب می‌بیند. عدم هماهنگی در ارتفاع بناها موجب خدشه دار شدن حریم ساختمان‌های کم‌ارتفاع و افزایش اشرافیت بر آن‌ها شده است. این ناهماهنگی، حریم فضایی بناها را نیز تضعیف کرده و در برخی موارد امنیت، آسایش و آرامش فردی را تضمین نمی‌کند. علاوه بر این، شکل‌گیری کنج‌ها و فضاهای فاقد امنیت بصری در محیط‌های پرتحرک شهری می‌تواند زمینه ساز ناامنی بصری و در پی آن نا امنی روانی برای عابران شود.	نوع تأثیر بر فضای شهری (وضع کنونی)
	مصادق در فضای شهری (وضع کنونی)
پیشنهادهای می‌شود ضوابط ارتفاعی، حریم‌گذاری و مرزبندی فضایی به‌صورت الزام‌آور بازنگری و اجرا شود. صدور پروانه باید بر پایه مطالعات سایه‌روشن، دید، حریم خصوصی و ارزیابی امنیت بصری باشد. تعیین خطوط ارتفاعی تدریجی، عقب‌نشینی‌ها، کریدورهای دید و پله‌ای‌کردن حجام، اشرافیت و ناامنی بصری را کاهش می‌دهد. حذف کنج‌های فاقد دید، نورپردازی جهت‌دار و ایجاد کاربری‌های فعال در لبه‌ها به افزایش نظارت طبیعی کمک می‌کند. مشارکت ساکنان، مستندسازی استثنایا و نظارت دوره‌ای همراه با سازوکارهای اصلاحی، اجرای عادلانه و پایدار ضوابط را تضمین می‌کند.	پیشنهادهای
بنا ۲ تخریب کامل و نوسازی در چهار طبقه پلکانی برای افزایش عمق نور به سمت بنا ۱ و عقب‌نشینی عرضی از سمت معبر برای افزایش عرض معبر و ساخت به شکل پلکانی، ایجاد پوشش سبز در پلکان‌ها برای افزایش کیفیت بصری ۱- پنج طبقه، رفاهی، نوسازی، دارای ارزش نسبی معماری - ۲ دو طبقه، تجاری، فرسوده و قدیمی، فاقد ارزش معماری 	

تصویر ۹. صادقی کاربرد قاعده حریم و محرمیت در فضای شهری (مأخذ: نگارندگان)

اصول حقوقی - ضمانی قاعده اتلاف

نابودی کامل و فیزیکی مال دارد (مانند تخریب بنا)؛ و حکمی، که به معنای بقای مادی مال اما از بین رفتن ارزش یا قابلیت بهره‌برداری از آن است (محقق داماد، ۱۳۸۲: ۱۱۴). قلمرو این قاعده علاوه بر خسارات مادی، ضررهای معنوی، آسیب به سلامت، جسم و سلب حقوق قانونی اشخاص را نیز دربر می‌گیرد (انتظاری و محقق داماد، ۱۳۹۱: ۴۵). درمقیاس توسعه و طراحی شهری، قاعده اتلاف علاوه بر لزوم جبران خسارت‌های کالبدی، ناظر بر پرهیز از اقدامات موازی، دوباره‌کاری‌ها و اتلاف منابع عمومی و محیطی است (حجتی کرمانی، ۱۳۸۱). مصادیق عملیاتی این قاعده در تصویر ۱۰ ارائه شده است.

قاعده اتلاف از اصول بنیادین فقه اسلامی و مسئولیت مدنی است که براساس آن، هر شخص حقیقی یا حقوقی در صورت وارد کردن آسیب عمدی یا غیرعمدی به مال، منافع یا حقوق دیگری، ضامن و موظف به جبران خسارت است (اسدی، ۱۳۹۷). این قاعده از حیث مبانی، ریشه در قرآن کریم (بقره: ۱۹۴) و قاعده معروف فقهی «مَنْ أَتْلَفَ مَالَ الْغَيْرِ فَهُوَ لَهُ ضَامِنٌ» دارد؛ قاعده‌ای که به دلیل احترام شرعی به مال، عمل، عرض و جان مسلمانان، نزد فقها «امری مسلم و بی‌نیاز از اثبات قلمداد می‌شود (انتظاری و محقق داماد، ۱۳۹۱: ۹)». در فقه حقوقی، اتلاف به دو نوع تقسیم می‌شود: حقیقی، که دلالت بر

نوع تاثیر بر فضای شهری

(وضع کنونی)

فعالیت‌های مزاحم علاوه بر ایجاد آلودگی بصری، موجب کاهش آسایش و ایمنی عابران، افت کیفیت زیستی و کاهش استفاده عمومی از فضاهای پیاده رو می‌شوند؛ در این میان، نورپردازی افراطی و شدت بالای نور در مغازه‌ها نیز با ایجاد خیرگی، آلودگی نوری و اختلال در دید عابران، بر ناپایداری محیطی و کاهش احساس امنیت می‌افزاید. این پدیده خوانایی منظر شهری را تضعیف کرده، تعاملات اجتماعی را محدود و اعتماد شهروندان به مدیریت شهری را کاهش می‌دهد. در محدوده مورد پژوهش برخی فعالیت‌ها علاوه بر ایجاد آلودگی بصری، موجب اختلال در آسایش عابران می‌شوند. همچنین نورپردازی افراطی با مصرف بی‌رویه انرژی می‌تواند مصداق اتلاف منابع بوده و از این جهت با قاعده فقهی اتلاف در تعارض قرار گیرد.

مصادیق در فضای شهری

(وضع کنونی)

پیشنهادهای

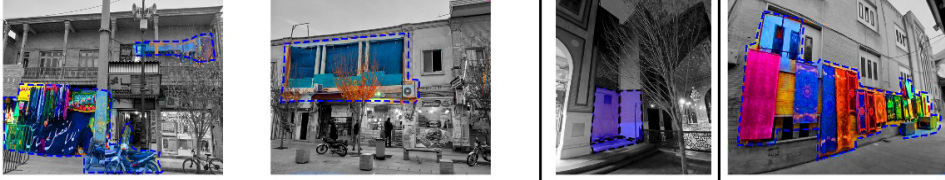
الزام به تدوین و اجرای ضوابط کاربری و طراحی لبه‌های شهری برای کاهش مزاحمت عابران، شامل تعیین مناطق مجاز و غیرمجاز برای فعالیت‌های پرسد، استفاده از پوشش‌های کاهش‌دهنده آلودگی بصری و صوتی، و پیش‌بینی فواصل حفاظتی است. همچنین باید محدودیت‌های زمانی و شدت فعالیت اعمال، مجوزهای موقت صادر و مکان‌های جایگزین برای فعالیت های تجاری پرتحرک فراهم شود. مکانیزم نظارتی ساده با بازدید دوره‌ای، گزارش مردمی و جریمه متخلفان همراه با آموزش و اطلاع‌رسانی به کسبه و شهروندان و مشوق‌های انتقال فعالیت‌ها ضروری است. علاوه بر این، ضوابط الزام‌آور نورپردازی نما با محدودیت شدت، جهت‌دهی، زمان‌بندی خاموشی و ممنوعیت نورهای خیره‌کننده باید اجرا شود تا از آلودگی نوری و اتلاف انرژی جلوگیری گردد.

تصویر ۱۰. مصادیق کاربرد قاعده اتلاف در فضای شهری (مأخذ: نگارندگان)

قاعده تسبیب

بسیاری از فقیهان، قاعده تسبیب را در «ذیل قاعده اتلاف و تحت عنوان اتلاف بالتسبیب طبقه‌بندی کرده‌اند (امام خمینی (ره)، ۱۳۶۶: ۱۹۰)». مستند روایی این قاعده، روایت نبوی در خصوص ضمانت ایجاد مانع در مسیر مسلمانان است که می‌توان از آن قاعده‌ای کلی استخراج کرد: هرگاه فعل عاقلانه و مختارانه‌ای از شخصی سر بزند که عرفاً موجب تلف مال یا جان دیگری گردد، «فاعل ضامن است (انتظاری و محقق داماد، ۱۳۹۱: ۱۱)». تفاوت جوهری تسبیب با اتلاف

مباشر، در نبود ارتباط مستقیم میان فعل و تلف است؛ باین حال، چنانچه فعل مزبور علتِ فاعلی یا شرط تحقق تلف باشد به گونه‌ای که عرف، تلف را به فاعل نسبت دهد، مسئولیت مدنی برقرار می‌گردد. در این قاعده، برخلاف بسیاری از ابواب ضمان، «وجود قصد اضرار شرط نیست و صرف وقوع ضرر به واسطه‌ی فعل فرد، برای تحقق ضمان کفایت می‌کند (محقق داماد، ۱۳۸۲: ۱۲۰)». جزئیات مصادیق این قاعده در تصویر ۱۱ ارائه شده است.

نوع تاثیر بر فضای شهری (وضع کنونی) اقدامات فردی فاقد ضابطه با ایجاد ناهماهنگی بصری، انسداد دید و شکل‌گیری کنج‌های ناامن، موجب افت کیفیت منظر، کاهش خوانایی و تضعیف هویت مکان می‌شود. این وضعیت استفاده عمومی از فضاهای شهری را محدود کرده و به کاهش ارزش اقتصادی املاک مجاور می‌انجامد. در نتیجه، اعتماد اجتماعی و حس تعلق به مکان کاهش یافته و زمینه برای نابرابری نمادین، ناپیمنی و افت آسایش شهروندان فراهم می‌شود. در محدوده پژوهش برخی اقدامات شخصی در فضاهای شهری منجر به کاهش کیفیت بصری و ارزش فضای شهری شده و می‌تواند موجب افت ارزش اقتصادی ابنیه سایر شهروندان شود؛ علاوه بر این، ایجاد کنج‌ها و فضاهای فاقد دید و نظارت نیز به شکل‌گیری نقاط ناامن در بافت شهری انجامیده و احساس امنیت و آسایش عابران را کاهش می‌دهد.	
مصادق در فضای شهری (وضع کنونی) 	
پیشنهاد می‌شود ضوابط الزام‌آور برای کنترل اقدامات فردی در فضاهای شهری تدوین شود؛ شامل تعریف فعالیت‌های مجاز و غیرمجاز، اخذ مجوز برای تغییرات موقت در نما یا پیاده‌رو، و تعیین استانداردهای بصری. همچنین پیش‌بینی فضاهای جایگزین برای فعالیت‌های مزاحم، حذف یا بازطراحی کنج‌های فاقد دید، و استقرار سازوکار نظارتی با بازدید دوره‌ای، گزارش مردمی، جریمه و مشوق‌هایی مانند تخفیف عوارض ضروری است. آموزش و اطلاع‌رسانی به شهروندان و کسبه و الزام به مرمت یا جبران خسارت نیز بخشی از مدیریت پایدار کیفیت فضاهای شهری خواهد بود.	
پیشنهاد تخصیص یک کاربری جمعی برای این قسمت، یا ایجاد روشنایی در ساعات خلوت شبانه برای جلوگیری از تبدیل به پاتوق افراد ناسالم در ساعات پایانی شب. پیرایش مجدد نمای آجری حذف و جلوگیری از اتصالات نادرست و استفاده به عنوان ویترین مغازه‌ها ۱- سه طبقه، تجاری، نیمه قدیمی فاقد ارزش معماری ۲- دو طبقه تجاری - خدماتی، فرسوده و قدیمی، فاقد ارزش معماری ۳- دو طبقه تجاری، فرسوده و قدیمی فاقد ارزش معماری پیرایش نما بنا ۱ و بنا ۲ و ۳ به طور کامل تخریب و نوسازی در سه طبقه تجاری و خدماتی 	

تصویر ۱۱. مصادیق کاربرد قاعده تسبیب در فضای شهری (مأخذ: نگارندگان)

بحث و جمع‌بندی

الحاقات غیراصولی، به هدررفت منابع و افت کیفیت محیطی منجر شده و از این منظر در چارچوب قاعده اتلاف قابل تفسیرند. همچنین، برخی سازمان‌یافتگی‌های نامناسب در بدنه، نظیر ایجاد کنج‌های بی‌دفاع، اختلال در روشنایی مؤثر، سطوح لغزنده و الحاقات ناپیمن، با ایجاد غیرمستقیم شرایط مخاطره‌آمیز برای عابران، در چارچوب قاعده تسبیب قابل تحلیل‌اند. در این سطح، مسئله اصلی نه صرفاً ناهماهنگی ظاهری، بلکه شکل‌گیری زمینه‌های مسئولیت ناشی از آسیب یا اختلال در آسایش عمومی است. در لایه دوم، یافته‌های کالبدی مرتبط با حقوق عمومی بر مبنای مجموعه‌ای از قواعد شاخص‌ساز و عملیاتی، به‌ویژه لاضرر، تسلیط، حریم و محرمیت و لاحرج، تحلیل شدند. این قواعد در پژوهش حاضر به منزله مبنای استخراج شاخص‌های قابل مشاهده و ارزیابی مستقیم در نما و جداره شهری به کار

پس از تدوین ماتریس ارزیابی فقهی - کالبدی، وضعیت موجود در طول محور ۱/۱ کیلومتری خیابان ارم قم با شاخص‌های استخراج‌شده انطباق‌سنجی شد. نتایج تحلیل شیت‌های تصویری و مشاهدات میدانی نشان می‌دهد که بخشی از نابسامانی‌های موجود، فراتر از مسئله‌ای صرفاً زیبایی‌شناختی، با عدم انطباق نسبت به دلالت‌های کالبدی مستفاد از قواعد فقهی نیز ارتباط دارد. بر این اساس، یافته‌ها در سه لایه حقوقی - ضمانتی، مدنی - کالبدی/ حقوق عمومی و تنظیم‌گر - راهبردی تفسیر شدند. در لایه نخست، که ناظر بر اصول حقوقی - ضمانتی است، تحلیل بدنه‌ها بر پایه قواعد اتلاف و تسبیب و با استناد به مستندات تصویری شیت‌های ۱۰ و ۱۱ نشان می‌دهد که برخی مداخلات نما، از جمله نورپردازی‌های افراطی، مصالح نامتناسب و

رفته‌اند. مشاهدات میدانی حاکی از تعارض میان برخی تصرفات کالبدی مالکان با حقوق عمومی و حق استفاده از معبر است. پیش‌آمدگی نامتعارف ویت‌ها، گسترش فعالیت تجاری به پیاده‌رو، بی‌توجهی به خط آسمان و ناهماهنگی در بازشوها و ارتفاعات، در مواردی به اشرف بصری، مزاحمت برای عابران، اختلال در نظم جداره و کاهش کیفیت سکونت پیرامون معبر انجامیده است که از منظر قاعده لاضرر و اصل حریم و حریمیت قابل ارزیابی است. همچنین، هرچند برپایه قاعده تسلیط، مالک حق تصرف در ملک خویش را دارد، این حق در فضای شهری به عدم اضرار به غیر و عدم تعرض به حقوق عمومی مقید می‌شود. از این‌رو، نما در این پژوهش صرفاً یک سطح بصری مستقل تلقی نشده، بلکه در نسبت با حق عبور و استفاده از معبر نیز سنجیده شده است؛ به همین دلیل، قاعده لاجرح نیز در ارزیابی مداخلاتی مانند رمپ نامناسب، اختلاف

تراز، پله ورودی و موانع حرکتی ناشی از الحاقات نما، وارد مدل تحلیلی شده است. در لایه سوم، یعنی قواعد تنظیم‌گر - راهبردی، ارزیابی جداره‌ها بر مبنای قاعده نفی سیل و با لحاظ قواعد مصلحت و اهم و مهم نشان می‌دهد که غلبه مصالح و فرم‌های نامتجانس، نظیر کامپوزیت و سنگ‌های رومی، در بدنه تاریخی - مذهبی خیابان ارم، نه لزوماً به مثابه تخلف فقهی مستقیم، بلکه به عنوان نشانه‌ای از تضعیف اصالت مکانی و گسست از زمینه فرهنگی - مذهبی محور قابل تفسیر است. در این چارچوب، نفی سیل به مثابه یک قاعده هویتی نسبت به غلبه الگوهای فرمی ناسازگار هشدار می‌دهد و قواعد مصلحت و اهم و مهم نیز اقتضا می‌کنند که ضابطه‌گذاری نما در این محور، با تقدم بخشی به ایمنی، انسجام فضایی، شأن معنوی پیرامون حرم مطهر و منافع عمومی بر ترجیحات منفرد مالکان استوار شود (جدول ۲).

جدول ۲. ارزیابی فقهی - کالبدی مسائل میدانی، پیامدهای کالبدی - اجتماعی و جهت‌گیری‌های مداخله در خیابان ارم قم

دسته	قاعده	مسئله میدانی شاخص	پیامد کالبدی - اجتماعی	جهت‌گیری مداخله
شاخص‌سازی و عملیاتی	لاضرر	سد معبر، پیش‌آمدگی مزاحم، اشرف بصری، سایه‌اندازی و آشفته‌گی کالبدی	مزاحمت برای عابران و مجاوران، کاهش کیفیت محیط و تضییع حقوق عمومی	رفع مزاحمت‌های کالبدی، سامان‌دهی بدنه و اعمال کنترل نظارتی
شاخص‌سازی و عملیاتی	تسلیط	گسترش فعالیت تجاری و تصرف پیاده‌رو توسط ویت‌ها و تابلو	تعارض حق مالکانه با حق عمومی و کاهش کارایی پیاده‌راه	تعیین حدود مجاز تصرف و رفع سد معبر
شاخص‌سازی و عملیاتی	حریم و حریمیت	اشراف، ناهماهنگی بازشوها، اختلاف ارتفاع و بی‌نظمی خط آسمان	خداشه به حریم بصری، آرامش سکونتی و کیفیت محیط	ضوابط ارتفاع، بازشو، عقب‌نشینی و کنترل دید
شاخص‌سازی و عملیاتی	لاجر	رمپ نامناسب، اختلاف تراز، پله ورودی و موانع حرکتی ناشی از الحاقات نما	دشواری دسترسی و تحمیل مشقت به سالمندان، افراد کم‌توان و زائران	مناسب‌سازی، پیوستگی مسیر حرکت و حذف موانع
شاخص‌سازی و عملیاتی	اتلاف	آلودگی نوری، مصرف بی‌ضابطه انرژی، فرسایش یا تخریب ناپهنگام مصالح، پسماند ساختمانی	اتلاف منابع و افت کیفیت محیطی	ضابطه‌گذاری نورپردازی، کنترل مصرف انرژی و مدیریت پسماند
شاخص‌سازی و عملیاتی	تسبیب	کنج‌های بی‌دفاع، سطوح لغزنده، الحاقات نایمن، تابلوها و تجهیزات مزاحم	ایجاد غیرمستقیم خطر و اختلال در آسایش و ایمنی عمومی	ایمن‌سازی الحاقات، کنترل تابلوها و حذف عناصر خطرآفرین

دسته	قاعده	مسئله میدانی شاخص	پیامد کالبدی - اجتماعی	جهت‌گیری مداخله
تنظیم‌گر و تفسیری	نفی سبیل	غلبه مصالح و فرم‌های نامتجانس با زمینه تاریخی - مذهبی	تضعیف اصالت مکانی و گسست هویتی	تقویت مصالح بومی و الگوی طراحی زمینه‌گرا
تنظیم‌گر و تفسیری	اهم و مهم	اولویت یافتن ترجیحات منفرد در تغییر نما بر ایمنی و انسجام عمومی	کاهش کیفیت و نظم عمومی محور	تقدم منافع عمومی و ایمنی در تصمیم‌گیری
تنظیم‌گر و تفسیری	مصلحت	اختلال ناشی از اجرای مداخلات و فعالیت‌های موقت در معبر	کاهش ایمنی و کارایی فضای عمومی	شروط اجرایی، مسیر جایگزین و کنترل کارگاه

از ملاحظات اساسی در تفسیر یافته‌های پژوهش آن است که ارزیابی نماهای شهری لزوماً میان شهروندان و متخصصان همسان نیست؛ زیرا شهروندان غالباً بیش از معیارهای فنی و حرفه‌ای، تحت تأثیر ادراک کلی، تجربه زیسته و ترجیحات شخصی قرار می‌گیرند، حال آنکه متخصصان کیفیت نما را برپایه اصول علمی، تناسب کالبدی و ضوابط حرفه‌ای می‌سنجند. این تمایز ادراکی، ضرورت تدوین ضوابط روشن، تخصصی و قابل اجرا برای ساماندهی نماهای خیابان ارم را برجسته می‌سازد.

یافته‌های میدانی نشان داد که آشفتگی در به‌کارگیری مصالح، ناهماهنگی در ریتم بازشوها و فقدان انسجام بصری در جداره‌ها، کیفیت ادراکی محور ارم را به‌نحو محسوسی تضعیف کرده است. این نتیجه با ادبیات پژوهش همسو است که زیبایی‌شناسی محیطی را واجد مؤلفه‌هایی قابل‌شناسایی، تحلیل و ارزیابی می‌داند. براین‌اساس، چارچوب فقهی - کالبدی این پژوهش می‌تواند این مؤلفه‌ها را از سطح برداشت‌های کلی به سطح معیارهای عملیاتی و ضوابط اجرایی برای هدایت نماهای شهری منتقل کند.

همچنین نتایج ارزیابی فقهی نشان می‌دهد که کیفیت سیمای شهری صرفاً تابع ویژگی‌های صوری و فرمی نما نیست، بلکه با ابعاد هویتی، فرهنگی و ادراکی نیز پیوندی وثیق دارد. درهمین‌راستا، روند جدید مطالعات معماری و شهرسازی ایران نیز از

تمرکز صرف بر جنبه‌های شکلی فاصله گرفته و بر ماهیت چندبعدی کیفیت محیط شهری تأکید کرده‌اند. ازاین‌منظر، قواعد فقهی ظرفیت آن را دارند که مفاهیم هویتی و ادراکی را به سنجه‌هایی قابل‌ارزیابی و هدایت در حوزه نمای شهری تبدیل کنند. آشفتگی بصری و گسست در زبان طراحی نماهای خیابان ارم، به‌ویژه در اثر تداخل نماهای رومی و کامپوزیت با زمینه تاریخی - مذهبی محور، نشان می‌دهد که فقدان کنترل بر تناسب مصالح، نظم بازشوها و هماهنگی کلی جداره‌ها، هم انسجام کالبدی و هم ادراک بصری شهروندان را مخدوش ساخته است. در این پژوهش، این تعارض کالبدی صرفاً در سطح زیباشناختی باقی نمی‌ماند، بلکه ازمنظر قواعد فقهی، به‌ویژه لاضرر و تسبیب، به‌مثابه عاملی مخل آسایش عمومی و حقوق شهروندی تفسیر می‌شود.

در سطح تحلیلی، نتایج نشان می‌دهد که کاستی‌های کالبدی و مدیریتی خیابان ارم با مجموعه‌ای از قواعد فقهی پیوند دارند و تبیین و اصلاح آن‌ها مستلزم مداخلاتی هماهنگ در سطوح فنی، حقوقی و فرهنگی است. ازمنظر قاعده لاضرر، استفاده از مصالح قابل‌احتراق، سطوح بازتابنده، نورپردازی نامتعارف و تابلوهای بی‌سامان، واجد پیامدهای ایمنی و روانی برای استفاده‌کنندگان فضاست. از منظر لاحرج، نارسایی‌های مرتبط با دسترس‌پذیری، ازجمله فقدان رمپ استاندارد و اختلال در حرکت گروه‌های کم‌توان، مصداق تحمیل مشقت غیرمتعارف در فضای

الگوهای بیگانه در خیابان ارم را می توان نشانه ای از تضعیف اصالت هویتی این محور دانست؛ برداشتی که با ادبیات بحران هویت در سیمای شهری ایران نیز همسو است.

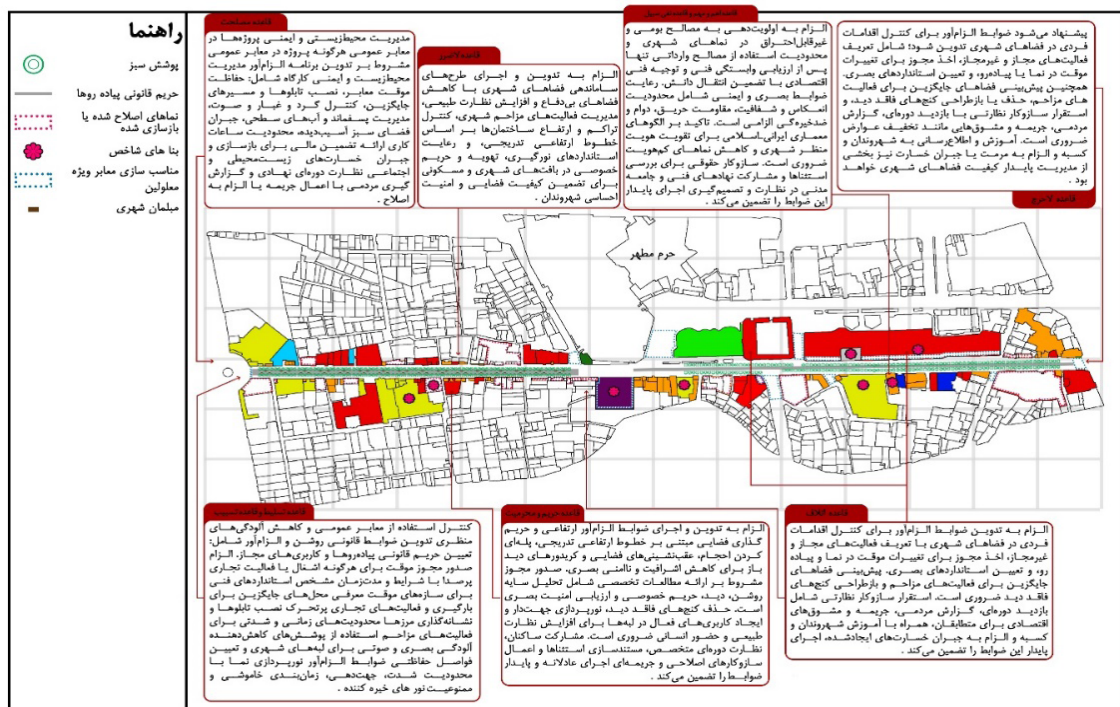
برآیند این تحلیل آن است که چارچوب فقهی - کالبدی استخراج شده، صرفاً ابزاری برای توصیف نارسایی های موجود نیست، بلکه می تواند مبنایی برای تدوین ضوابط هدایت کننده، ارزیابی پیشینی و نظارت بر مداخلات آتی در نماهای خیابان ارم باشد.

در نتیجه، تلفیق قواعدی چون لاضرر، لاجرح، تسلیط، حریم، اتلاف، تسبیب، مصلحت، اهم و مهم و نفی سبیل، این امکان را فراهم می آورد که ساماندهی نما از سطح سلیقه ای و موردی به سطحی ضابطه مند، قابل دفاع و منطبق با الزامات هویتی، اجتماعی و کالبدی ارتقاء یابد. براین اساس، بازآرایی سیمای خیابان ارم نه فقط یک ضرورت زیبایی شناختی، بلکه ضرورتی فقهی، اجتماعی و مدیریتی در جهت صیانت از حقوق عمومی، ارتقای عدالت فضایی و بازتثبیت شأن معنوی این محور تاریخی - مذهبی است.

شهری است. قاعده تسلیط نیز نشان می دهد که حق تصرف مالکانه در نما و بدنه معبر، تا جایی معتبر است که به حقوق عمومی و حق استفاده برابر از فضا آسیب نرساند؛ ازاین رو، تصرف در پیاده رو یا نصب عناصر الحاقی بدون ضابطه، خارج از حدود مشروع این اختیار قرار می گیرد. همچنین، قاعده حریم و محرمیت بر ضرورت کنترل اشرف، تنظیم ارتفاعات و صیانت از کرامت و آرامش فضایی تأکید دارد.

در سطح قواعد تنظیم گر، قاعده اهم و مهم اقتضا می کند که در تعارض میان ترجیحات فردی و منافع عمومی، اولویت با ایمنی، نظم و مصلحت جمعی باشد. به همین قیاس، قاعده مصلحت دلالت دارد که ساماندهی نماهای این محور نباید صرفاً مداخله ای صوری تلقی شود، بلکه باید در نسبت با ارتقای کیفیت زیست محیطی، آرامش ادراکی و منفعت عمومی شهروندان ارزیابی گردد. افزون براین، قاعده نفی سبیل در مقیاس سیمای شهری، ضرورت صیانت از استقلال هویتی و جلوگیری از غلبه الگوهای ناسازگار با بستر فرهنگی و مذهبی را برجسته می سازد؛ ازاین رو، غلبه نماهای متأثر از

تصویر ۱۲. پیشنهادات. (مأخذ: نگارندگان)

نتیجه گیری

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که برای برون‌رفت از بحران سیمای شهری، نیازمند تدوین ضوابطی فراتر از کنترل‌های فنی صرف هستیم؛ ضوابطی که بر حفظ اصالت، تداوم تاریخی و ارزش‌های فرهنگی - اجتماعی فضا تأکید داشته باشند. چارچوب فقهی پیشنهادی در این مقاله (ماتریس فقهی - کالبدی) می‌تواند مبنایی حقوقی و هویتی برای هدایت این سیاست‌گذاری‌ها در شهرهای مذهبی فراهم آورد. در این پژوهش، با هدف گذار از مفاهیم انتزاعی فقهی به سنجه‌های کالبدی، وضعیت سیما و منظر خیابان ارم قم مورد واکاوی قرار گرفت. نتایج نشان داد که برخلاف تصور رایج، قواعد فقهی تنها احکام تکلیفی فردی نیستند، بلکه ظرفیت بالایی برای تبدیل شدن به ضوابط طراحی و نظارت شهری دارند. دستاورد کلیدی این تحقیق، آشکارسازی کارآمدی یک مدل دولایه برای تحلیل فقهی - کالبدی نماهای شهری است. در لایه عملیاتی، شواهد میدانی نشان داد که نادیده گرفتن الزامات برآمده از قواعدی همچون لاضرر، تسلیط و اتلاف و تسبیب، در خیابان ارم به صورت اغتشاش بصری، پیش‌آمدگی‌های نامتعارف یا غیرمجاز، تضییق مسیر حرکت و کاهش ایمنی پیاده‌راه بروز یافته است. در لایه تنظیم‌گر، قواعدی مانند نفی سبیل و مصلحت امکان تفسیر فراتر از انطباق شکلی با ضوابط ساختمانی را فراهم کردند. براین اساس، برخی نماها، با وجود برخورداری از پایان‌کار ساختمانی، از منظر هویت بومی، انسجام سیمای شهری و سازگاری با الگوی شهر اسلامی با چالش مواجه‌اند. بنابراین، ارزیابی نمای شهری نباید صرفاً به کنترل فنی و قانونی محدود شود، بلکه باید هم‌زمان رابطه میان حقوق مالکانه، حقوق عمومی، کیفیت کالبدی و هویت فرهنگی شهر را نیز دربرگیرد. درمجموع، بررسی محدوده خیابان ارم در مجاورت حرم مطهر نشان داد که فقدان

یک «ماتریس انطباق فقهی» در فرآیندهای صدور پروانه و نظارت، منجر به شکل‌گیری سیمایی شده که در بسیاری از نقاط با حقوق عامه (حق الناس) و آرامش بصری زائران در تعارض است.

پیشنهادهای عملیاتی

به منظور نزدیک‌سازی سیمای شهری به الگوهای فقهی - کالبدی، پیشنهادات زیر در سه سطح تدوین می‌گردد:

الف) ضوابط کالبدی و فنی (مبتنی بر قواعد شاخص‌ساز): ۱- رفع مزاحمت‌های بصری و عملکردی (قواعد لاضرر و تسبیب): الزام مالکان به حذف تابلوهای عمودی و تجهیزات الحاقی (کولرها و سیم‌کشی‌های نمایان) که علاوه بر اغتشاش، طبق قاعده تسبیب، زمینه‌ساز خطر ریزش یا حریق در معبر پرتردد ارم هستند. ۲- تنظیم حدود پیش‌آمدگی و بازشوها (قاعده تسلیط و حریم): بازنگری در ضوابط کنسول‌ها و ویتрин‌های تجاری؛ به گونه‌ای که حق تصرف مالک (تسلیط) منجر به تضییع حق عبور عمومی و یا نقض حریم خصوصی مجاورین نگردد. ۳- بهینه‌سازی نورپردازی و مصالح (قاعده اتلاف): ممنوعیت استفاده از نورپردازی‌های خیره‌کننده و مصالح با بازتاب نوری بالا در نما که مصداق اتلاف منابع انرژی و آلودگی نوری در حریم قدسی حرم مطهر است. ب) الزامات مدیریتی و نظارتی (مبتنی بر قواعد مصلحت و اهم و مهم): ۴- تشکیل کمیته تخصصی فقه و منظر شهری: ایجاد دبیرخانه دائمی در شهرداری قم برای ارزیابی طرح‌های نمای ساختمان‌های با اهمیت بالا (Grade A) قبل از اجرا، جهت انطباق با پیوست‌های فرهنگی و فقهی. ۵- اولویت‌بندی حقوق عمومی (قاعده اهم و مهم): در تدوین ضوابط جدید، ایمنی و آسایش مراجعین و زائران به عنوان امر اهم بر آزادی طراح در استفاده از فرم‌های ناهم‌هنگ به عنوان امر مهم،

مقدم شمرده شود. ج) الزامات هویتی و نهادی (مبتنی بر قاعده نفی سبیل): ۶- تدوین الگوواره مصالح بومی: به منظور جلوگیری از سلطه الگوهای معماری بیگانه، استفاده از مصالحی که تداعی کننده هویت تاریخی - مذهبی قم هستند (مانند آجر و تزیینات سنتی) به عنوان الزامات ایجابی در محور ارم تعریف شود. ۷- مشارکت دینی در نظارت (نظارت اجتماعی): تقویت نقش تشکل های مردم نهاد و هیئات مذهبی بافت پیرامونی حرم در پایش کیفیت فضاهای عمومی و تذکر نسبت به تخلفاتی که مصلحت عمومی و زیبایی شناسی شهر اسلامی را مخدوش می کنند.

فهرست منابع

ابن اخوه، محمد بن محمد. (۱۳۶۶). معالم القرية في أحكام الحسبة، مصحح محمد محمود شعبان و صديق احمد عيسى المطيعي، قم، مکتب الإعلام الإسلامی. مرکز النشر.

ابن فارس، احمد. (۱۳۵۸). معجم مقاییس اللغة، محقق محمد هارون عبدالسلام، بیروت، دار الفكر.

اسدی، بهنام. (۱۳۹۷). اتلاف حکمی و موضوعی در حقوق ایران، قانونی یار، ۲(۸)، ۵۷۷-۵۵۵.

اسمعیلی، فاطمه؛ چاره جو، فرزین و حوریجانی، نسیم. (۱۳۹۹). تحلیل و ارزیابی جداره های شهری با تأکید بر زیبایی شناسی بصری، با استفاده از روش شبکه بندی (نمونه موردی: خیابان انقلاب سنندج)، باغ نظر، ۱۷(۸۲)، ۷۸-۶۵. <https://doi.org/10.22034/bagh.2019.165147.3934>

اصلانی، پرویز؛ حبیب، فرح و شاهچراغی، آزاده. (۱۴۰۴). فراترکیب مؤلفه ها و معیارهای زیبایی شناسی زیستی در محیط های مسکونی، فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ۱۰(۱)، ۱۶۹-۱۹۵. <https://doi.org/10.61186/ciauj.10.1.599>

افشار، حمید؛ خمسه، هایده و بهرامزاده، محمد. (۱۳۹۹). بررسی معماری مذهبی اقلیت های دینی و رؤیت پذیری آن ها در بافت شهر تهران، مطالعات باستان شناسی پارسه، ۴(۱۴)، ۱۸۵-۲۰۲. <https://doi.org/10.66224/PJAS.4.14.185>

انتظاری، علیرضا و محقق داماد، سید مصطفی. (۱۳۹۱). نقش قواعد اتلاف و تسبیب در مسئولیت مدنی، مطالعات اسلامی فقه و اصول، ۴۴(۸۹)، ۶۱-۷۱. <https://doi.org/10.22067/fiqh.v1i1.7909>

بجنوردی، سید محمد حسن. (۱۳۷۷). القواعد الفقهیة، محقق مهدی مهریزی و محمد حسین درایتی، ۱، قم، الهادی.

خسروی، محمد باقر؛ بمانیان، محمدرضا و سیفیان، محمد کاظم. (۱۳۹۲). نقش هویت ساز قاعده لاضرر در شکل گیری الگوی معماری اسلامی، نقش جهان، ۳(۱)، ۳۰-۱۹.

بهزادفر، مصطفی. (۱۳۸۶). هویت شهر نگاهی به هویت شهر تهران، تهران، شهر.

چندلر، دانیل. (۱۳۸۶). مبانی نشانه شناسی، ترجمه مهدی پارسا، تهران، شرکت سوره مهر.

حاجی ده آبادی، احمد. (۱۴۰۰). درسنامه قواعد فقه جزایی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

حجتی کرمانی، علی. (۱۳۸۱). اسفار اربعه: گزارش سفر به چین، آلمان، و اتیکان و حج، به کوشش فریده حجتی کرمانی، تهران، کویر.

حداد عادل، فاطمه؛ محمد مرادی، اصغر و علی الحسابی، مهران. (۱۴۰۲). مبانی اندیشه اسلامی مکان سازی مشارکت مبنا در بازآفرینی بافت تاریخی؛ نمونه مطالعاتی: محله عودلاجان، پژوهش های معماری اسلامی، ۳(۱۱)، ۶۳-۸۷. <https://doi.org/10.61186/jria.11.3.4>

حر عاملی، محمد بن حسن، حسینی جلالی، محمدرضا و مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام لایحه التراث. (۱۳۷۴). تفصیل وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه، قم، مؤسسه آل‌البیت (علیهم‌السلام) لایحه التراث.

حکیم بسیم، سلیم. (۱۳۸۱). شهرهای عربی - اسلامی، اصول شهرسازی و ساختمانی، مصحح عارف اقوامی مقدم و محمدحسین ملک احمدی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

حیاتی، زینب و مولائی، اصغر. (۱۴۰۲). تحلیل آسیب‌شناختی نماهای مسکونی برپایه اصول فقهی و اخلاقی و ارتباطات چهارگانه انسانی، پژوهش‌های معماری اسلامی، ۱۱(۱)، ۴۲-۲۴. <https://doi.org/10.52547/jria.11.1.4>

خمینی، سیدروح‌الله. (۱۳۶۶). تحریرالوسیله، جلد ۲، قم، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.

دیلمی، احمد و جلیلی‌مراد، آیت‌الله. (۱۳۹۹). قاعده‌ایم و مهم و کارکردهای حقوقی آن، حقوق اسلامی، ۷(۶۶)، ۷-۲۶.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۳۸۸). مفردات ألفاظ القرآن، مصحح صفوان عدنان داوودی، بیروت، الأمیره.

رئسی، محمدمنان. (۱۳۹۶). تحلیلی فقهی بر نامطلوب بودن توسعه عمودی بناهای مسکونی در شهر اسلامی، فصلنامه مطالعات شهری، ۶(۲۴)، ۱۶-۳. <https://doi.org/10.22034/urbs.2017.55752>

رئسی، محمدمنان. (۱۳۹۵). اندازه مطلوب شهر و حومه از منظر فقه شیعی، مدیریت شهری، ۱۴(۴۳)، ۷-۲۰.

ستاری ساربانقلی، حسن. (۱۳۹۰). سطح‌بندی شهر در کلام پیامبر اسلام (ص)، مطالعات شهر ایرانی - اسلامی، ۱(۳)، ۴۷-۵۵.

شاهین‌فرد، خاطره؛ نظری توکلی، سعید؛ عمانی سامانی، رضا و عابدینی، احمد. (۱۳۹۵). شمول‌پذیری قاعده لاجرج نسبت به خرج‌های غیرجسمانی و پیامدهای فقهی آن، فقه پزشکی، ۸(۲۶ و ۲۷)، ۲۶۱-۲۶۱.

شکوری، ابوالفضل. (۱۳۷۷). فقه سیاسی اسلامی، جلد ۲، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

شماعی، علی و جهان‌ی، رحمان. (۱۳۹۰). بررسی اثرات توسعه عمودی شهر بر هویت محله‌ای (مطالعه موردی: منطقه ۷ تهران)، مطالعات شهر ایرانی - اسلامی، ۶(۲)، ۷۳-۸۲.

صلاحی، سحر و مضطرزاده، حامد. (۱۴۰۱). تدوین راهکارهای طراحی جداره‌های شهری براساس اصول زیبایی‌شناسی رنگ‌ها؛ نمونه موردی خیابان عقیق‌آباد شیراز، مطالعات طراحی شهری و پژوهش‌های شهری، ۵(۴)، ۶۱-۷۶. <https://doi.org/10.22094/soij.2023.1976584.1526>

عابدی سرآسیا، علیرضا. (۱۳۹۶). قاعده تسلیط و نقش آن در تصحیح قراردادهای نوپیدا با نگاهی به اندیشه‌های امام خمینی (ره)، متین، ۱۹(۷۵)، ۱۲۹-۱۵۴. <https://doi.org/20.1001.1.24236462.1396.19.75.7.1>

عباسی، علی‌اکبر و فروهی، آرمان. (۱۳۹۲). بررسی چگونگی اعمال تعزیرات حکومتی در قرن هفتم هجری براساس کتاب معالم‌القربه فی احکام‌الحسبه، گزارش میراث، ۷(۳ و ۴)، ۲۱-۱۶.

عبداللهی، هرمز. (۱۳۹۸). بررسی فقهی و حقوقی قاعده لاضرر در رویه قضایی کنونی، قانون‌یار، ۳(۹)، ۱۱۳-۱۲۸.

عزیزی بندرآبادی، حمید و کریمیان، حسین. (۱۳۹۷). مطالعه میزان تأثیر فقه

و قوانین اسلامی در ساختار محله‌ها و سازه‌های مسکونی بافت تاریخی شهر یزد، نمونه موردی: محله گلچینان شهر یزد، مطالعات باستان‌شناسی، ۸۰(۲)، ۲۰۵-۲۲۰. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2018.208157.142295>

علوی گنابادی، سیدجعفر و حبیبی مهر، علی‌اکبر. (۱۳۹۹). کاوشی در حل نسبت تعارض نمایی قاعده الحرج با اعمال حرجی اسلام پاسخ‌ها و تحلیل‌ها»، فقه و اصول، ۵۲(۳)، ۷۳-۹۱.

علی‌آبادی، محمد و هاشمی طغرالجردی، مجید. (۱۳۸۹). ضرورت رویکردی نو در تدوین قوانین و مقررات معماری اسلامی (تأملی بر تأثیر قاعده فقهی «لا ضرر» بر مواد مربوط به حریم بصری در قانون مدنی ایران)، معماری و شهرسازی ایران، ۱۸(۱)، ۶۷-۷۶. <https://doi.org/10.30475/isau.2010.61926>

علیدوست، ابوالقاسم. (۱۳۸۳). قاعده نفی‌سییل، مقالات و بررسی‌ها، ۳۷(۷۶)، ۲۳۱-۲۵۳.

علیدوست، ابوالقاسم و ابراهیمی‌راد، محمد. (۱۳۸۹). بررسی قاعده تسلط و گستره آن، حقوق اسلامی، ۷(۲۴)، ۷-۳۱.

عندلیب، حسین. (۱۳۹۷). بررسی و تبیین اصول و قواعد شهرسازی از منظر فقه اسلامی، معارف فقه علوی، ۴(۶)، ۵-۲۶.

فیروزآبادی، محمد بن یعقوب. (۲۰۰۵). القاموس المحيط، محقق محمد نعیم عرقسوسی و مروان بواب و محمد حسان طیان و مکتب تحقیق التراث فی مؤسسه الرساله، ۱، لبنان، مؤسسه الرساله.

قلندریان گل‌خطمی، ایمان و حقیقت‌بین، مهدی. (۱۳۹۵). کاربرد فقه در تحقق منظر شهری امن، شیعه‌شناسی، ۱۴(۵۵)، ۶۹-۹۸.

کاتوزیان، امیرناصر. (۱۳۸۵). عدالت، قاعده اصلی حقوق بشر، بازتاب اندیشه، ۱۲(۸۲).

کرمی، رضا علی. (۱۳۹۶). آموزش و به‌کارگیری احکام فقهی؛ ایجاد انگیزش دینی برای تعامل مسئولانه و اخلاقی با محیط زیست، مدیریت شهری، ۱۶(۴۶)، ۲۲۹-۲۴۰.

ماجدی، حمید و سعیده زرآبادی، زهراسادات. (۱۳۸۹). جستاری در نشانه‌شناسی شهری، آرمانشهر، ۳(۴)، ۵۶-۴۹.

محقق داماد، سیدمصطفی. (۱۳۸۲). قواعد فقه. بخش مدنی (مالکیت و مسئولیت)، تهران، مرکز نشر علوم اسلامی.

مدنی‌پور، علی. (۱۳۷۹). طراحی فضای شهری، فرهاد مرتضایی، تهران، شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.

معین، محمد. (۱۳۷۱). فرهنگ فارسی، جلد ۱. تهران، امیرکبیر.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۰). القواعد الفقهیه، چاپ ۳، قم، مدرسه امام علی بن ابیطالب.

مکارم شیرازی، ناصر/ (۱۳۸۷). النکاح، جلد ۱، چاپ ۱، قم، انتشارات مدرسه امام علی بن ابیطالب.

موسوی بجنوردی، سیدمحمد. (۱۳۷۹). قواعد فقهیه، تهران، پژوهشکده امام خمینی(ره) و انقلاب اسلامی.

مولائی، اصغر و خانی، حسین. (۱۴۰۱). تبیین اصول و قواعد فقهی در برنامه‌ریزی و طراحی فضاهای شهری اسلامی (مطالعه موردی: محدوده پیاده راه ۱۵ خرداد تهران)، حقوق اسلامی، ۱۹(۷۲)، ۱۵۳-۱۸۴.

مولائی، اصغر و غفاری، حمید. (۱۴۰۱). جایگاه احکام و اخلاق اسلامی و حقوق شهروندی در پروژه‌های عمران شهری (نمونه مطالعاتی: پروژه عتیق

سیاست گذاری فرهنگی مبتنی بر نقش قاعده نفی سبیل (با تاکید بر آراء امام خمینی (ره))، دین و سیاست فرهنگی، ۸ (۱۶) ۷۱-۹۷.

ولی زاده اوغانی، محمدباقر و همایون، سیدساجد. (۱۴۰۰). چالش های معماری و شهرسازی ایران از منظر اخلاق اسلامی (بررسی تطبیقی معماری سنتی و معاصر)، مهندسی ساختمان و علوم مسکن، ۸۴ (۲۶)، ۱-۱۱.

Center, David V. & Stringer, Peter. (۱۹۷۵). *Environmental interaction: Psychological Approaches to Our Physical Environment*, New York, International University Press.

Hosseininasab, Saba; Aeini, Sajad & Bonyadi, Nazanin. (2025). Drawing a Scientific of Aesthetics Studies in Iranian Architecture and Urban Design Products from 2011 to 2021. *Creative City Design*, 8(3), 30-46. <https://doi.org/10.57647/j.ccd.2025.0803.16>

Khatami, Seyed Mahdi & Boujari, Pouria. (2022). Analyzing the heritage of Tehran's urban façades in the recent century. *City, Territory and Architecture*, 9(19). <https://doi.org/10.1186/s40410-022-00166-1>

Lynch, Kevin. (1960). *The image of the city*, Mass Cambridge Massachusetts, The MIT press.

Mumford, Lewis. (1961). *The City in History: Its Origins, Its Transformations and Its Prospect* Harcourt, Mariner Books.

تبریز)، برنامه ریزی توسعه شهری و منطقه ای، ۲۲ (۱۳۹-۱۷۴). <https://doi.org/10.22054/urdp.2022.66263.1410>

مولائی، اصغر و اکبری ریابی، محمد. (۱۴۰۲). آسیب شناسی قواعد و رویه های منظر و نماهای شهری از منظر فقه شیعه، برنامه ریزی توسعه شهری و منطقه ای، ۸ (۲۴)، <https://doi.org/10.22054/urdp.2023.69365.1468>

نصر، طاهره. (۱۳۹۶). جایگاه نشانه های شهری در واکاوی مؤلفه های هویت و فرهنگ در سیمای شهر ایرانی (مطالعه موردی: بررسی سیمای شهر شیراز)، هویت شهر، ۱۱ (۲۹)، ۱۷-۲۸.

نصر، طاهره، صلاحی نجابت، سحر و پیران، محمدرضا. (۱۴۰۱). تبیین مؤلفه های معناشناسی شهر اسلامی در راستای سیاست گذاری توسعه پایدار شهری، برنامه ریزی و توسعه محیط شهری، ۲ (۶)، ۹۵-۱۱۲. <https://doi.org/10.30495/juepd.2022.690748>

نظرزاده، عبدالله. (۱۳۹۱). مصلحت و نقش آن در استنباط احکام شرعی و حکومتی، سیاست متعالیه، ۱۱ (۱)، ۵۹-۷۸.

نقی زاده، محمد. (۱۳۸۸). صفات شهر اسلامی از نگاه قرآن کریم، مطالعات تاریخی قرآن و حدیث، ۲ (۵)، ۴-۴۰.

نقی زاده، محمد. (۱۳۹۰). ریشه های شهر اسلامی در متون اسلامی، کتاب ماه هنر، ۱۲ (۱۵۵)، ۲۶-۱۲.

هلد، رناتا. (۱۳۷۸). در جست و جوی تعریف هنر معماری در دوره اسلامی، ترجمه فرزین فردانش، رواق، (۴).

جعفرزاده، مجتبی؛ همایون، محمد هادی و کیمیایی دوین، ابراهیم. (۱۴۰۰).